

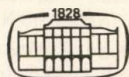
NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

129. sz.

ZOLNAI BÉLA
ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA
(1890–1969)

ÍRTA

BENKŐ LÁSZLÓ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1990

Szerkesztő
KÁZMÉRNÉ SIMON GYÖRGYI

ISBN 963 05 5711 8

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1990

© Benkő László, 1990

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió-
és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Hazai György

Budapest, 1990

Nyomdai táskaszám: 18947

Felelős szerkesztő: Giliczéné Szamák Ágnes

Műszaki szerkesztő: Rigó Zsuzsanna

Kiadványszám: 2754

Megjelent 8,22 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0078-2866

PRINTED IN HUNGARY

CURRICULUM VITAE

Egy 18 éves ifjú számára rossz érzés és keserves állapot, ha üres a zsebe, s helyzetének javításához szülői segítségre sem számíthat. Márpedig ez történt Zolnai Béla jeles diákkal, akinek apja kijelentette, hogy „tudománya és egészsége veszélyeztetése nélkül” nem tud fiának zsebpénzt biztosítani. Igaz, kárpótlásul egy tanítványt szerzett neki. Így tett szert az ifjú Zolnai havi 16 korona költőpénzre — 1908-ban.

Az apának ez a szigorú anyagiassága, már-már zsugorisága sok súrlódást, feszültséget okozott a családban. Többi gyermeke és felesége is gyakran panaszkodott miatta.

A szigorú apa, Zolnai Gyula középiskolai, majd egyetemi tanár (1862—1949) és felesége, Szladits Ilona polgári iskolai tanárnő házasságából három fiú és egy leánygyermek született. Bélát 1890. márc. 10-i keltezéssel jegyezték be a székesfehérvári anyakönyvbe. Iskoláit Budapesten a Királyi Katholikus Főgimnáziumban, a Minta-gimnáziumban és a kolozsvári piaristáknál végezte. Középiskolai tanárai közül Négyesy László, Waldapfel József, Gyomlay Gyula, Horváth János nevét jegyezte föl egy későbbi életrajzában. Még középiskolai diákként első díjat nyert magyar irodalomból az Országos Középiskolai Tanáregyesület tanulmányi versenyén. Nem meglepő tehát, hogy Bartoniek Géza, az Eötvös-kollégium neves igazgatója (becenevén „Bégé = B. G. úr”) arról értesíti a „kedves Zolnait”, hogy „gr. Apponyi Albert m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter a Báró Eötvös Collegium állami javadalmazási tagságát adományozta” neki (1908. júl. 16.).

A kollégiumban olyan kiváló tanárai voltak, mint René Bichet (fiatalon elhunyt író), Aurélien Digeon (később a caeni egyetem rektora), Hubert Morand (a Journal des Débats szerkesztője) és két fiatal magyar tudós: Gombocz Zoltán és Horváth János.

A kollégiumnak filológiai megalapozottságú, de szűk látókörű szakmai egyoldalúság helyett a tudomány és művészet sok irányú perspektíváit felvillantó szelleme számos ifjú tehetség kibontakozásának volt indító, segítő, tápláló talaja. (Az Eötvös-kollégium szerepéről, hatásáról szóló számos megemlékezés közül mint ide kívánczót említem Laczkó Géza Királyhágó [1938] és Szász Imre Ménesi út [1985] c. művét, ez utóbbinak főleg függelékét.)

Az a szellemi mohóság, mellyel a fogékony ifjú lélek szivacs módjára szívja magába a tudomány értékeit és a művészet szépségeit, jól mutatkozik meg Zolnai

Bélának már első publikációiban is, melyek az 1910-es években olyan színvonalas folyóiratokban jelentek meg, mint az Egyetemes Philologiai Közlöny vagy az Irodalomtörténet.

A kollégiumi évek nemcsak hasznosan, hanem kellemesen is teltek. A magyar, német és francia nyelvből sikeresen vizsgázó tanárjelölt a kollégium alkalmi élclapjának is szorgalmas munkatársa és egyik szerkesztője. Mindez hozzásegítette az ifjú Zolnait, hogy 1912-ben két hónapot tölthetett a kollégiummal kapcsolatot tartó híres párizsi intézetben, az École Normale Supérieure-ben. A következő tanévben pedig a berlini egyetem ösztöndíjasa lett.

1914-ben szerzi meg egyetemi doktorátusát összehasonlító irodalomtörténeti tárgyú dolgozatával (Szigligeti „Szökött katoná”-jának külföldi elemei. Adalékok a drámatípusok történetéhez).

Tanári oklevéllel a zsebében először a VIII. kerületi Práter utcai polgári fiúiskolában kap állást, de csak mint „Töttösy Béla helyettese”. Innen egy év múlva (1915) a IV. kerületi Főreáliskolába kerül ugyancsak „helyettesítés végett” a hivatalos megjelölés szerint.

A zürzavaros háborús években még a helyettesítésért járó csekélyke fizetést is csak rendszertelenül kapja meg. Így most sem szabadul diákkorának keserves anyagi nehézségeitől. Szüksös anyagi helyzetét ezért továbbra is diákok instruálásával próbálja javítani. Nem csoda, ha keserűen fakad ki egyik kollégájának arra a megjegyzésére, hogy könnyű annak, akinek az apja egyetemi tanár. „Hiszen még annyit sem sikerült elérnem — panasolja —, hogy állami kinevezést nyerjek.”

Pedig amennyire ideje és pénztárcája engedi, szívesen vesz részt az élet apró örömeiben. És sikerei vannak a nőknél. Már párizsi naplójába ezt írta mottóként: „Ki itt belépsz, hagyj fel minden erénnyel!” (Az efféle stílushumor egész életművének egyik jellegzetes vonása.)

Nem adja fel tudományos és irodalmi ambícióit sem. Sikeres kritikákat ír Kiss József lapjába, A Hétbe, amelynek két évig (1916—1918) irodalmi rovatvezetője is volt.

Mindehhez persze idő kell. Üllői úti albérleti szobájában gyakran még késő éjjel is ég a villany. Nem csoda, ha reggel nehezen ébred, és rohannia kell az iskolába, olykor konflis igénybevételével.

A tanári munka nem túlságosan lelkesíti. Szívesen tanít ugyan, csak a dolgozatjavítást sokallja, s az adminisztratív teendőket érzi terhesnek.

Tudományos munkásságát méltányolja az Akadémia. 1922-ben Sámuel-jutalmat nyer az idegen szavak kérdéséről írt értekezésével. 1923-ban pedig az Akadémia irodalomtörténeti jutalmát kapja. A hivatalos iskolai szervek azonban nem nézik jó szemmel külföldi útjait és a többször kért szabadságot. 1922-ben figyelmeztetik is, hogy sem szabadságra, sem órákedvezményre nem tarthat igényt. Ez azonban már kevésbé érdekli az ifjú tudóst, mert az 1922—1923. évre elnyerte a francia köztársaság 6600 frankos ösztöndíját.

1923 tavaszán a budapesti egyetem magántanárrá habilitálja Zolnai Bélát az összehasonlító irodalomtörténet és a magyar—francia érintkezések tárgyköréből (Négyesy László előterjesztése alapján). Ugyanez év őszén a pécsi egyetem kinevezésre

terjeszti föl a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, s a következő év második szemeszterében helyettesként működik a pécsi magyar irodalomtörténeti tanszéken. 1925. június 18-án pedig megkapja egyetemi tanári kinevezését a szegedi egyetem francia irodalmi és nyelvészeti tanszékére. (Még Párizsból jelentette a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, hogy a szegedi Ferencz-József Tudományegyetemen hirdetett francia nyelv- és irodalomtörténeti tanszék pályázatán részt vesz.)

A szegedi egyetemen töltött 15 év volt Zolnai Béla életének legkellemesebb, legnyugodtabb és legtermékenyebb korszaka. Később, a háború utolsó szakaszában s még inkább a harcok befejezése utáni zűrzavaros kolozsvári napokban keserű nosztalgiával gondol vissza a szegedi évekre. „1915—40-ig úgy éltem, hogy a fizetésen kívül semmi mellékes jövedelemre nem törekedtem [...] öt év óta a háború ellen agítálok, esleve emiatt a pesti tanszéktől [...] írónak kellennem és életnívót süllyesztenem [...]” — rója naplójába elkeseredett hangú, töredékes mondatait.

A szegedi tanszék elfoglalása előtt Zolnai életének még egy kissé rejtélyes eseményéről számol be az életrajzi dokumentumoknak egy megsárgult lapja. Ezen a valahonnan kitépelt papíron közölt „Társasági rovat”-ban gróf Károlyi István bridgevacsorája, Ney Ferencné teadélutánja („melyen előkelő vendégsereg volt jelen Augustza főhercegnővel az élen”), továbbá Bethlen Sándor gróf temetése után Házasság címszóval az alábbi híradás olvasható: „Zolnai Béla dr. egyetemi magántanár júl. 5-én szombaton délelőtt tartotta esküvőjét a balatonalmádi Szent Margit kápolnában Hackenberger Emmivel, Hackenberger Károly pozsonyi mérnök leányával. Tanúk voltak: Vladár József mérnök és Szladits Károly egyetemi tanár. Az esketést Klemm Antal dr. a pannonhalmi főiskola tanára végezte. Az esküvőn a balatonalmádi előkelő közönségen kívül jelen volt a budapesti és pécsi egyetem több tanára.”

Mi sem természetesebb, mint hogy egy küzdelmes évektől sem mentes, mégis határozottan fölfelé ívelő életpályának jelentős fokára jutott férfi — aki előtt nyitva áll a továbbhaladás útja — azzal is teljesebbé akarja tenni életét, hogy házasságra lép, családot alapít.

A fiatal Zolnai a nyári szünidők java részét szüleinek balatonalmádi nyaralójában töltötte kellemes, vidám társaságban — a nem titkolt anyagi előnyök miatt is. (A fürdőzés, vízi élet később is kedvelt időtöltése volt. Szegeden 350 pengőért megvette a „Szélvész” nevet viselő vitorlást 1937-ben.)

A balatoni nyári napok tehát, valószínűleg anyai biztatásra is, házassághoz vezettek. Ebben nincs semmi meglepő. Annál különösebb, hogy a házasság további alakulásának, Zolnai házasetének a későbbiekben semmi nyoma. Már Szegeden és Kolozsváron, később Pesten is egyedül élt. Barátai, ismerősei mindenkor társaságkedvelő, női kapcsolatoktól sem idegenkedő férfinak, ám egyszersmind megrögzött agglagénynek ismerték. Idővel mintha maga is megfeledezett volna korábbi házasságáról. Költői rendetlenségű lakásában (melyben könyvtárának kötetei, újságok, folyóiratok sokasága hevert szerteszt, itt-ott egy rumosüveggel vagy kávéfőzővel tarkítottan) egy alkalommal nyakkendőjét keresve ilyen kijelentésre fakadt: „Meg kellene nekem már nősülni vagy egy inast fogadni, hogy valaki rendet tartson nálam.” (Zolnai könyvtárának imponáló gyarapodása nem csupán a bibliofil ember gyűjtőszenvedélyének következménye volt. Ifjúkorától kezdve sokat búvárokodott a leghíre-

sebb európai könyvtárakban — Párizs, Berlin, München, ill. több olasz város könyvtárában —, de nagyon zavarta az itthoni könyvtárak működési nehézsége. A *Széphalom* egyik cikkében szót emelt a könyvtári ügymenet modernizálásáért abból az alkalomból, hogy Hóman Bálint kultuszminiszter — aki korábban a Széchényi-könyvtár főigazgatója volt — rendeletileg kívánta szabályozni a magyar könyvtári rendszert. Zolnait sok más olvasóval együtt bosszantotta, hogy ha kikér egy könyvet, a könyvtári altiszt jóindulatától függ, mennyi ideig kell várakoznia. Zolnai — ha csak tehette — megvásárolta azokat a könyveket, amelyekre szüksége volt, s így otthon zavartalanul dolgozhatott.)

Csak hosszas nyomozással sikerült annyit kideríteni, hogy Zolnai Béla házassága — saját elejtett megjegyzése szerint — „öt percig” tartott, s életének legnagyobb tévedése volt. Házasságára tehát a későbbi években sem szívesen gondolt vissza, sőt igyekezett elfelejteni ezt a „ballépését”.

Szegeden mint professzornak, majd dékánnak és szerkesztőnek nemcsak szakmai, hanem a legkülönbébb társadalmi és politikai kérdésekkel is kellett foglalkoznia. Közben több külföldi kongresszuson vett részt, Genfben, Berlinben, Barcelonában, Krakkóban, Párizsban, valamint a Népszövetség budapesti Entretien-jén. 1931-ben a Népszövetség titkárságának meghívására egy hónapot töltött Genfben a szellemi együttműködés intézményeinek tanulmányozására.

Közeleli tevékenysége során olykor heves elvi vagy személyi csatározásokba is keveredett.

Félszáz évvel ezelőtt, a harmincas évek derekán hazánkban már erőteljesen érvényesült az egyre inkább jobbra tolódó, faszálódó irányzat. A valláserkölcs alap és irredentizmus jelszávába burkolt szélsőséges hullámok szétterjedtek az egész országban, nem utolsósorban a „szegedi gondolat” szülőhelyén és persze az egyetem berkeiben is. Az egyetemi ifjúságot a legkülönbébb alapokon szervezkedő egyesületek igyekeztek saját zászlajuk alá vonni. A „divide et impera”-nak már az ókorban ismert és a mindenkori uralkodó rend részéről sikerrel alkalmazott módszere könnyű prédára lelt az egyetemi ifjúságban. A szelíd Juhász Gyula is kifigurázta a SzEFE, FEFE, DEFE (azaz a székely, felvidéki, délvidéki) stb. egyesületek felburjánzását. Ezeket keresztették a vallási alapon álló Emericana, ill. Protestáns Diákszövetség (ezen belül is a református és evangélikus csoportok) vagy a nemzeti egységet hangoztató, de meg nem valósító Turul Szövetség stb.

A Trianon következtében hontalanná vált kolozsvári egyetemnek tudvalevően Szeged adott otthont. A Kolozsvárról jött professzorok legtöbbször protestáns, református volt. Az akkori bigott szegedi fölfogás ezt nem nézte jó szemmel. A katolizálást sürgető mozgalomnak — élén Glattfelder Gyula megyéspüspökkel — aránylag könnyű dolga volt, hiszen gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter egyben Szeged országgyűlési képviselője is természetesen a kurzus embere volt. Így történt, hogy az egyetemnek ún. világnézeti tanszékeit „párhuzamosították”: a protestáns Imre Sándor mellett a bencés Várkonyi Hildebrand, Dézsi Lajos mellett a piarista Sik Sándor, Bartók György mellett az ugyancsak szerzetes Mester János kapott tanszéket.

A vallási elfogultság az ifjúság körében is megindította romboló munkáját. Ki tudja, milyen forrásból, mozgalom indult azzal a céllal, hogy az egyetemi tanterekben tüzzék ki a valláserkölcsi világnézetet jelképező keresztet. A szegedi Új Nemzedék c. lap, a klerikalizmus és nacionalizmus szócsöve több cikkben követelte a „keresztény erkölcs jelvényének” elhelyezését az egyetemen, és élesen támadta azokat — köztük Zolnai Bélát, a bölcsészettudományi kar akkori dékánját —, akik az ifjúság „e nemes törekvésének érvényesülését” akadályozzák. A keresztkövetelők különös módon, de nem érthetetlenül elsősorban a bölcsészettudományi kar ellen intéztek támadást. Itt az említett világnézeti szakok vezetése már korábban is szálla volt egyesek szemében. Zolnai dékán pedig határozottan és erélyesen tiltakozott az ellen, hogy a keresztet kitűzzék az egyetemi tanterekben. „Ha katolikus ügyről van szó — nyilatkozta a katolikus dékán —, akkor nyilvánvaló, hogy az egyetemi tanács — egyébként bármilyen véleményen van is — mint az egyetem egészét kormányzó szerv nem adhatja oda magát eszközül egyetlen egyház ügyének.”

A szegedi Új Nemzedék 1936. febr. 16-i száma ismét támadta az egyetemi tanács tagjait. Felelőtlen elemeknek nevezte a kereszt kitűzésének ellenzőit. „Én azonban kijelentem — hangoztatta ismét Zolnai —, hogy nincs az a terror, vagy földi hatalom, amely engem annak kijelentésére kényszeríthetne, hogy a keresztnek az Egyetemi Tanács részéről való kitűzését helyesljem vagy az alkotmányos magyar nemzeti állam és a sok felekezetre oszló magyarság érdekében valónak tartsam. A kereszt nem nemzeti jelvény, és Krisztus csodálkozna ezen legjobban, aki azt mondta az apostoloknak, hogy elmenvén tanítsanak minden nemzeteket. Vallási jelvényt pedig az egyetemen elhelyezni fölöslegesnek és profanizálásnak tartok.”

A kereszt kitűzése ellen foglalt állást a Turul Szövetség is. (A kereszt mozgalom hívei főleg az Americanából kerültek ki.) A Turul Szövetség szegedi kerületi vezérsege nevében dr. Gyurki Gyula, a Szövetség szenátora hangsúlyozza: „A Turul Szövetség mint az egyetemi ifjúság nagy többsége határozottan elítéli a kereszt kitételének ezt a puccszerű és törvényellenes módját, mert ebben a kereszt meghurcolását, profanizálását és a keresztény ifjúság egységének megbontását látjuk.”

A keresztések azonban nem nyugodtak. A bölcsészeti kar egyes termeiben titkos kezek orozva kitűzték a keresztet. Az Új Nemzedék nem késlekedett a diadalmas híradással: „Bevonult a kereszt az egyetemre, az ifjúság önhatalmúlag tüzte ki.”

A dékán viszont elrendelte a kereszt levételét és a dékáni szobában lezárt fiókban történő ideiglenes elhelyezésüket.

A történetek kényes helyzetbe hozták az egyetemi tanácsot. A vélemények megoszlottak. Egyesek, így Ditrói Gábor rektor, Iványi Béla, Fögel József, Tury Sándor Kornél a kereszt kitűzése mellett szavaztak. Ellene viszont Szent-Györgyi Albert, Gelei József, Kiss Albert és persze Zolnai Béla.

Nem tudott vagy nem mert határozott állást foglalni Klebelsberg utóda, Hóman Bálint kultuszminiszter sem. Az intézkedésért hozzá forduló egyetemi tanácsi felterjesztést azzal háritotta el, hogy az egyetem belső ügyéről van szó, tehát a tanácsnak saját hatáskörében kell eljárnia. Mégis a már-már országos botrány megakadályozására és nyilván külső nyomás következtében is kénytelen volt a kínos ügynek véget

vetni. Dodonai megoldással a kultuszminiszter kinyilvánította, hogy „a kereszt a keresztény magyar kultúra szimbóluma”, tehát nem egyházi jelvény.

Ennek értelmében a Ferencz-József Tudományegyetem tanácsa elrendelte a keresztnek mint az egyetemes magyar kultúra szimbólumának az egyetem tantermeiben való kifüggesztését (1936. febr. 20.).

Szembekerült Zolnai professzor a két háború közti korszak másik negatív áramlatának, a nacionalizmusnak túlkapásaival is. A már 1920-ban hozott numerus clausus törvény feljogosította a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy „nemzetiségi és faji megkülönböztetés alapján” megszabja az egyetemre felvehető hallgatók számát. A fasiszta, faji megkülönböztetés irányába egyre jobban eltolódó hatalmi rendszer könnyen mozgósítható eszközt talált az ifjúság egyes rétegeiben. A harmincas években a szegedi egyetemen is voltak kisebb-nagyobb zsidóüldöző, tüntető megmozdulások, olykor tettelegességig fajuló durvaságok. A francia tanszék szemináriuma azonban mentes volt az efféle kilengésektől. Az itt tanuló, olvasó tanárjelöltek — köztük Radnóti (akkor még Glatter) Miklós — minden megkülönböztetés nélkül élvezhették a szakkönyvtár nyugalalmát.

Nemcsak a diákok, az oktatók körében és különböző hivatalos fórumokon is felütötte fejét a politikai és világnézeti elfogultság. Szily Kálmán államtitkárnál 1935-ben azzal vádolták Zolnai Bélát, hogy „egy nemzeti szempontból megbízhatatlan tudós” számára javasolta a *venia legendit*, vagyis engedélyt magántanári előadásra. Ez a nemzeti szempontból megbízhatatlan tudós Szerb Antal volt. Az ő magántanári habilitálásának ajánlását Zolnai igen alapos kritikai elemzés keretében indokolta meg. Ennek kapcsán nem tartózkodott a magyar irodalmi közszellem bírálataától sem.

Zolnai Béla „bűnösségét” az is súlyosbította, hogy egy évvel korábban ugyancsak alapos indoklással foglalt állást a szintén nem árja Marót Károly egyetemi tanári meghívása ügyében. De ugyanez a Zolnai Béla már 1929-ben Sik Sándort „abszolút értelemben egy magyar irodalmi tanszék ellátására mind tudományos, mind pedagógiai szempontból alkalmas”-nak javasolta.

A mindennapi élet apró-cseprő bosszúságai az egyetem falain kívül is tarkították Zolnai szegedi éveit.

Szeged városának közkedvelt, patinás étterme, a Hági állandó törzshelye volt az egyetemi oktatóknak. Természetesen gyakori vendég volt ott Zolnai Béla is. Akár úgy, hogy félrehúzódva körülbástyázta magát nagy halom hazai és külföldi folyóirattal, akár úgy, hogy élénk társalgást folytatott irodalomról, színházról vagy egyszerű napi eseményekről és pletykákról. De sohasem a hosszú fehér szipkába illesztett szivar nélkül. Persze gyakran kerültek itt szóba a *Széphalom* szerkesztési kérdései is, hiszen az egyetemi kollégák túlnyomó része munkatársa volt a folyóiratnak.

Valamilyen vélt vagy valódi sérelem, hiúság vagy ki tudja, milyen indíték folytán az egyik professzor igen becsmérlő hangon nyilatkozott a *Széphalom* színvonaláról. Kijelentette, hogy nem kíván tovább a folyóirat munkatársa lenni. Zolnai büszke önérzettel (vagy féltékeny büszkeséggel) védte folyóiratának hírét-nevét, és méltatlankodva utasította vissza a lekicsinylő kritikát. Hivatkozott Teleki Pálra és más neves tudósokra mint a folyóirat cikkeinek szerzőire. A vita odáig fajult, hogy Zolnai már-már tettelegességgel fenyegetőzött. A kordivatnak megfelelően az összetűzésből

lovagias ügy lett. Párbajra ugyan nem került sor, de a történekről a rendőrség is tudomást szerzett, s a résztvevőknek pénzbírságot kellett fizetniök.

Ugyanígy „párviadal vétsége miatt 100 pengő pénzbüntetés fizetésére” történő felszólítással végződött 1938-ban az a másik lovagias ügye Zolnainak, melybe úgy keveredett, hogy ajtót mutatott egy arrogánsan fellépő diáklánynak. Az illető völegényjelöltje — mint a leány közeli rokona — elégtételt követelt a sértésért.

Szinte érthetetlen, hogy a széles körű munkásság, sokrétű elfoglaltság mellett hogyan maradt ideje és energiája Zolnai Bélának még arra is, hogy érrettségi elnöki tisztet vállaljon szegedi vagy budapesti középiskolákban. Az ilyen megbízást — úgy tetszik — szívesen vállalta, különösen a tanári pályára készülő fiatalok felkészültsége érdekelte. (E sorok írója is az érrettségi vizsga alkalmával került kapcsolatba Zolnai Bélával.) A mércét magasra állította, szigorúságáról lett híres a középiskolai berkekben. Már a fasizmus éveiben (1940 táján) történt, hogy egy olyan leánygimnáziumba kapott érrettségi elnöki megbízást, amelyben igen sok volt a zsidó tanuló. Az illetékesek föltehetően azt remélték, hogy Zolnai közismert szigorúsága folytán könnyebben elejét vehetik a „nem kívánatos elemek” egyetemi jelentkezésének. Egy jó barátja azonban figyelmeztette az elnököt erre a csapdára. Az érrettségi vizsga meglepetésszerűen bukás nélkül végződött.

Zolnai Béla az egyetemen is figyelemmel kísérte hallgatóinak a munkáját. Segítette őket tanulmányaikban, lehetőséget teremtett képességeik kibontakozására. A legjobbaknak publikációs teret biztosított a *Széphalom* hasábjain, ill. az ugyancsak általa szerkesztett *Études Françaises* disszertációsorozatban. Egyik tanítványát — fogyatékos nyelvtudása miatt — elbuktatta az alapvizsgán, de hozzásegítette, hogy egy évet tölthessen Besançonban. Egy másik hallgatójáról megtudta, hogy marosvásárhelyi kapcsolatai vannak. Számára szakdolgozati témaként tűzte ki a Teleki-téka (Teleki-könyvtár) francia nyelvű könyveinek feltérképezését.

Az 1940. év meghozta a nehezen várt akadémiai levelező tagságot, melyet 1948-ban a rendes taggá választás is követett. (1937 óta a francia Becsületrend lovagja is volt Zolnai Béla.) Ám az 1940-es év sokkal lényegesebb változást is jelentett Zolnai professzor életében. Tudvalevő, hogy az ún. második bécsi döntéssel Erdély egy része s benne Kolozsvár visszakerült az országhoz. A szegedi egyetemnek azok a tanárai, akik a trianoni döntés után jöttek az egyetemmel Szegedre, szívesen tértek vissza szűkebb hazájukba. Zolnai Béla ugyan nem tartozott ebbe a csoportba, mégis a gyerekkori, családi kapcsolatok érzelmileg Kolozsvárra vonzották. Mint társai, úgy ő sem sejtette, hogy a kolozsvári egyetemen vállalt francia filológia és összehasonlító irodalomtörténeti professzorsága csak pünkösdi királyság lesz, és keservesen fogja visszasírni a szegedi éveket. Igaz, már 1942-ben meghívást kap a budapesti egyetem általános irodalomtudományi tanszékére, de kinevezése a háborús események miatt csak 1945 őszén történt meg.

Kolozsváron érthetően szinte az első naptól kezdve otthon érezte magát. Élvezte a hirtelen nagy lelkesedéssel föllendült szellemi és társadalmi élet pezsgését. Kedvelt tagja az irodalmi, művészi csoportosulásoknak. Komoly kapcsolat szövődik közte és a színház egyik tehetséges művésznője között. Ismét kacérkodik a nőszülés gondolatával.

A kellemes, vidám napokat azonban csakhamar felváltják a háború végi zűrzavar keserves megpróbáltatásai, a sorsforduló bizonytalansága, a napi politika hullámzása, majd a kifosztottság, nélkülözés, éhezés a szó legteljesebb, legkonkrétabb értelmében. „Zsidóüldöző, kegyetlenkedő magyarok, demoralizált németek, győzelmesen átvonuló oroszok, diadalittas románok . . . megannyi veszedelem, mely ellen nem nyújt védelmet sem az egyetemi tanárság, sem a francia becsületrend. Mit kezdhet ilyen körülmények közt a szellem embere?”

Felelőtlen elemek csaknem teljesen kifosztják lakását, elhurcolják bútorát, ruháit. A vészterhes napokban az jelentett számára futó örömet, hogy egy fiókban talált néhány gyertyát, s egy töltőtollat sikerült megmentenie, egyet a hat közül. Kísérti az öngyilkosság gondolata. „Ha lett volna mérgem, bevettem volna” — veti papírra elkéseredetten.

Kezébe kerül egy könyv a francia protestantizmus történetéről. Olvassa benne, hogy 1693-ban protestáns lelkészeket hurcoltak a Lőrinc-szigetre. Közülük öt meghalt, három megtévelyodott, egyet 25 évi rabság után szabadítottak ki a hollandok. „Ránk is ez a sors vár?” — kérdi kétségbeesve.

De azért még felcsillan jellegzetes fanyar humora. „Nemzetközi jogba kellene iktatni a töltőtollhoz való jogot” — mondja, és nosztalgiával gondol arra, milyen jó volna a dorozsmai kocsmában békésen pörkölt csirkét vacsorázni. De jó volna egy pohár bor is! Együttérzéssel gondol az egykori kolostori barát margójegetőjére: „Ihatnám!”

Am egyre gyakrabban jelentkezik nála depressziós hangulat. Talán már a későbbi komoly betegség vetíti előre árnyékát. Attól fél, hogy teljes lelki összeomlás nehezedik rá. Attól is fél, hogy „megszűnik félni”, és Juhász Gyula sorsára jut. Felidézi a költőnél tett egykori látogatását, amikor Kosztolányival elment a beteg Juhász Gyulához, aki csak állt és nézett vagy elfordult könnyezve, és nem szólt semmit. „Nem gondoltam 1906-ban, mikor először jöttem Kolozsvárra —, hogy az idegklinikán fogom végezni. Már el is hiszem, amit képzelek.” (Tragikus látomása a később bekövetkező sorsnak.)

Izgatja persze a magyar egyetem jövőjének bizonytalansága is. Az előadások elkezdődnek gyér hallgatósággal és megfogyatkozott létszámú oktatóval. Zolnai Béla is megtartja óráit. Tanít fonetikát, nyelvtörténetet és stilszintikát, francia és német irodalmat. Közben előveszi a már régen megkezdett Jean-Christophe-fordítását, és ismét nekifog elveszett önéletrajzi regénye írásának. Egyik naplófüzetének első lapjára is felírja „Adatok a Garázda Péter regényhez, történelmi feljegyzések. Halálom után ötven évvel publikálható.”

Tartsuk tiszteletben a szerző kívánságát, mondjunk búcsút a vészterhes időknek!

Hosszas várakozás, sok-sok hivataljárás után bukaresti ismerősök segítségével végre megkapja útlevelét és a kiutazási engedélyt Budapestre. Így 1945-ben elfoglalhatja a pesti egyetemen rá váró tanszéket. Régi barátai, egykori tanítványai nagy örömmel, szeretettel veszik körül. A dékán meleg szavakkal üdvözlö a rég várt kollégát, „aki nehéz időkben bátran megmondta véleményét, és nagy része volt a magyar irodalomtudomány utóbbi húsz évének megújulásában”.

Mint aki száműzetésből érkezett haza, úgy élvezi most Zolnai a felszabadulás után megújult pesti életet. Lelkesedik a Nemzeti Színház Shakespeare-előadásáért (melyhez képest a kolozsvári színház csak „Mucsa”). Pest viszont — legalábbis Zolnai Béla szemében — olyan, mint Párizs volt 1912-ben. Szorgalmas látogatója lesz a nyelvészek hagyományos kedd esti összejövetelének, a még Budenz József alapította „kruzsok”-nak is.

Ámde, mint a kolozsvári időszak, ez a pesti is csak pünkösdi királyság lett Zolnai számára. 1948-ban ugyan még megörvendezteti az akadémiai rendes tagság. Az egyetemi előadásokat is elkezdi (12 hallgatóval, akik közül egy sem tud franciául). A személyi kultuszos évek hullámverései azonban nem kímélik a francia nyelv és irodalom professzorát sem. Olyan hangok jutnak el hozzá, hogy változni kell, mert a világ halad. „A nyilasok is ezt mondták — jegyezte meg Zolnai keserű iróniával —, de én nem változtam, maradtam a humánom mellett.”

Franciaországba szóló útlevélkérelmét a belügyminisztérium elutasítja az Akadémia elnökének támogatása ellenére. 1949-ben az MTA ideiglenes bizottsága arról értesíti, hogy az „Akadémia I. osztályának tanácskozó tagjává választott.” De az új rendszerű tudományos minősítés szerint csupán kandidátusi fokozatot kap. Ugyanez év őszén nyugdíjazását kéri.

Munkakedve azonban nem csökken. Azok a kutatási területek, melyeken régebben búvárkodott, továbbra is foglalkoztatják. Rákóczi, a janzenizmus, szótári, főleg jassz-szótári tervek, tanulmányok, szómagyarázatok, stilisztikai és nyelvművelő kérdések sorjáznak azokban a folyóirati cikkekben, különböző kiadványokban, melyek újra meg újra tanúskodnak Zolnai Béla példás tudományos apparátusáról.

Tudósi-művészi vonásai tették képessé Zolnai Bélát, hogy az ötvenes években részt vegyen az értelmező szótár elvi koncepciójának kidolgozásában, majd szerkesztési munkájában, közreműködjön a Rákóczi összes művei kritikai kiadásának előkészítésében, és előadást tartson a Deutsche Akademie der Wissenschaften (Berlin) meghívására a korai felvilágosodásról a „Tschirnhaus-Symposion” keretében. Mindezek alapján joggal kéri a tudományok doktora fokozat elnyerését (1954).

1957. május 2-án Bóka László, az MTA I. osztályának akkori titkára megküldi Zolnai Bélának a „TMB által kiállított oklevelet, mellyel Önt az irodalomtudomány doktorává nyilvánította.” Nem minden irónia nélkül emlegette Zolnai, hogy korábban irodalomtörténeti munkásságát méltatták, és a nyelvtudomány kandidátusa lett. Doktori értekezésének témájaként viszont a budapesti jassz nyelv etimológiai szótárát, ill. a jassz nyelv és a tájnyelvek közös elemei címmel készülő monográfiáját jelölte meg. Ezért lett az irodalomtudomány doktora.

Arra is jutott még ideje és ereje, hogy kiválogassa és sajtó alá rendezze nyelvészeti, stilisztikai tanulmányainak java termését. Az 1957-ben megjelent *Nyelv és stílus* c. kötet az erkölcsi elismerésen kívül 5000 Ft akadémiai elnöki jutalmat is hozott a szerzőnek. Ezt a kötetet egy másik is követte *Nyelv és hangulat* címmel 1964-ben.

Zolnai Béla élet- és munkakedvének ezek az utolsó eredményes és biztató megnyilvánulásai látszólag szöges ellentétben állnak azzal a sajnálatos ténnyel, hogy egészségi állapota eleinte hosszabb-rövidebb időre, később véglegesen az orvostudományi egyetem ideg- és kedélybeteg osztályára juttatta. A klinikai vizsgálatok „diffus

somatikus panaszokról, fokozott aggodalmaskodásról, lehangoltságról, hypochondriás önfigyelésről” szólnak.

Hogy mindez öröklött terheltség vagy legalábbis hajlam következménye vagy az életpálya és életvitel hullámszásának felörlő, összeroppantó csapása-e, megválaszolatlan kérdés marad, s amúgy sem változtat a tényeken.

Hetvenedik születésnapját még jó hangulatban, kedélyesen tréfálkozva töltötte barátai, tisztelői körében. Örömmel fogadta Bóka Lászlónak, egykori tanítványának, későbbi tanártársának szépen dedikált új könyvét és kolozsvári kollégájának, a tréfára mindig kész Molter Károlynak szellemes táviratát: „Remélem, még legény vagy a talpadon.” Zolnai lakonikus válasza: „A talpamon még igen.” (Molter Károly, aki Zolnaival azonos évben, 1890. dec. 2-án született, megírja emlékezéseiben, hogy hetvenedik születésnapján egy „ordóval” tüntették ki, de az ünnepélyes átadásra majdnem elfelejtették meghívni. Aztán hozzáteszi: „... éppen azon a számomra emlékezetes születésnapon kaptam az utolsó életjelt szegény Zolnai Bélától, aki valahol, valamelyik újságban olvashatta a III. osztályú Csillagrend hírért, és ezért így táviratozott: Őszintén gratulálok, Károly, abból az alkalomból, hogy harmadrangú csillag lettél országod egén!” [Komor korunk derüje. Bukarest, 1971. 121. — A Zolnai születésnapjával kapcsolatos táviratváltásról nem szól Molter.]

A humor iránti érzéke, egy kicsit talán gyermeteg kedélye tehát egy ideig még átlendíti Zolnai Bélát a lélek beteg hullámain, de ugyanekkor egyik barátja éjjelre kénytelen kikapcsolni telefonját, mert Zolnai a legképtelenebb kérdésekkel vagy panaszokkal ostromolja az éjszaka kellős közepén. Másoknak meg arról panaszkodik, hogy társbélője telerakta zakóját gombostűvel, így akarván tőle megszabadulni. Mindezek igazolják a klinikai diagnózis helyességét: „állapotának javulása csak átmeneti, a további rendszeres kontrollra és kezelésre feltétlenül szüksége van.”

Így érthető, hogy barátai, tisztelői sem tudták rávenni, hogy személyesen jelenjen meg az I. fokozatú akadémiai jutalom átvételére, amelyet *Nyelv és hangulat* c. munkájáért kapott 1966-ban. „Zolnai Béla az elsők között áll azon tudósok sorában — mondja az indokolás —, akik lépést igyekeztek tartani a nemzetközi stíluskutatás fejlődésével, és az irodalom és nyelvtudomány új kapcsolatában eredményesen munkálkodtak” (vö. Magyar Tudomány LXXIII [1966], Új folyam XI, 393).

Zolnai Béla sok sikerben, sok megpróbáltatásban részes, változatos élete tehát az idegklinikán ért véget 1969. május 26-án.

Koporsójánál méltán idézte föl Juhász Gyula sorait az egykori tanítvány, Madácsy László:

A nyelv tökéletes művésze . . .
Nem lelte a szót, az értelmeset . . .
Még élt és búsabb volt, mint egy halott.

(Baudelaire halála)

MUNKÁSSÁG

A polihistorok kora régen lejárt. De ugyancsak elavult az olyan törekvés is, amely az egyes szaktudományokat apró tematikai szeletekre bontja, s azokat egymástól függetlenül túlspecializálva vizsgálja. A modern tudományos és társadalmi igény szempontjából ma már természetes, hogy — miként a gazdasági életben — a tudományban is csak a különböző összefüggések és kölcsönhatások figyelembevételével (interdiszciplinárisan) lehet eredményt elérni. Az ilyen tevékenység pedig a mai információs özön és gyorsan változó világjelenségek közepette meghaladja az egyes ember képességét. Ezért nyer egyre nagyobb hangsúlyt a csoportos munka, és kap jelentős szerepet az adattároló és feldolgozó gép. Századunk elején, sőt még jó néhány évtizeddel később sem állt ilyen lehetőség a tudomány munkásainak rendelkezésére. Szerencsés volt az a kutató, aki műveltségével, szorgalmával, megfelelő körülmények között úgy alakíthatta tevékenységét, hogy szűk körű, egyoldalú szemlélet helyett az összefüggések láncolatában és viszonylatában látta célját, és kereste a megoldás útját. Ezt a maga korában modern, előremutató tudományos felfogást képviselte és terjesztette századeleji klasszikus időszakában az Eötvös-kollégium. Egyik jeles neveltje pedig — mint már életrajzából kitűnt — Zolnai Béla volt.

A szakbarbárság szűk körein túllépő, általános érdeklődésnek a következménye, hogy Zolnai Béla munkásságában nem lehet mereven elkülöníteni az egyes tudományszakokat, jelesen a nyelvészetet és irodalomtudományt, sem a rokon szakterületek — történelem, művelődéstörténet stb. — vonatkozásait s az irántuk táplált vonzalmat és mindezek következményeként talán legfőképpen az irodalomtudomány és nyelvészet határsávjában elhelyezkedő stilsztika területén elért eredményeit.

Ezt a széles körben kisugárzó munkásságot erősítette meg és méltányolta az akadémiai nagyjuttalomról szóló bizottsági jelentés is 1940-ben, melynek értékét olyan neves tudósok aláírása fémjelzi, mint Lazicius Gyula, Melich János, Pais Dezső, Petz Gedeon, Szinnyei József. A jelentés hangsúlyozza, hogy Zolnai Béla dolgozatainak „úttörő érdemük van a magyar nyelvtudományban és a vele számtalan ponton érintkező stílustudományban, s valóban meggyőznek szerzőjük fölfogásának helyességéről, hogy a nyelvtörténet elválaszthatatlan a szellemiség történetétől, és hogy ennek nagyon sok mozzanatában valami sajátos stíluseszmény tükröződik. Alapos tanultság a nyelv és stílustudomány körében, kiterjedt és beható ismerete a régi és újabb magyar irodalomnak, valamint különböző idegen irodalmaknak, a széles látkö-

rú tájékozottság a művelődési és szellemi áramlatokban, mindenek felett pedig kitűnő érzékkel való fölfogása a lelki élet finom rezdüléseinek: ezek képesítik Zolnai Bélát kiváltságos mértékben arra, hogy ezeknek a jelenségrétegeknek nagy sikerű fölfedezője legyen.”

Az elismerő értékelésnek ez a legilletékesebb helyről történő tömör összefoglalása természetesen egy már évtizedekre visszanyúló munkásság következménye volt. 1912-ben megjelent első tanulmánya óta minden évben tetemesen gyarapodtak Zolnai Béla munkái a szakfolyóiratokban, különféle kiadványokban, ill. kötetekben.

Sokoldalú munkásságának nem kevesebb, mint 53 jelentős termékét maga a szerző az alábbi csoportokba sorolta egyik kiadványa keretében: I. A modern magyar irodalom köréből. II. Művészet. III. Irodalomelmélet. IV. Összehasonlító irodalomtörténet. V. Szellemtörténet. VI. Nyelv és stílus. (Szellem és élet könyvtára. Új sorozat 20. sz. Kolozsvár, 1941.)

Zolnai munkásságának egészét tekintve föltűnő, hogy a „Nyelv és stílus” a sor végén szerepel mindössze hét címmel. Igaz, több nyelvészeti vonatkozású dolgozatát más címszók alá sorolta. (Pl. *Esztétikai szempontok a nyelvtudományban*, továbbá *Nyelvtudomány és szellemtörténet* az V. csoportban szerepel.) Valószínű, hogy a csoportosításban az az előbb említett szempont is érvényesül, amely nem húzott éles választóvonalat az egyes tudományszakok közé. Erre utal az idézett bizottsági jelentés éppen úgy, mint az ugyancsak 1940. évi akadémiai tagsági ajánlás. Ez utóbbi is azt hangsúlyozza, hogy „Zolnai Béla a magyar, német és francia filológia területén egyformán végzett kutatásokat, mint Gombocz Zoltán, a genfi Bally és a müncheni Vossler követője. Hazánkban ő tett legtöbbet a stilisztika újabb irányainak meghonosítása terén.”

Egy későbbi (1951) bibliográfiai összeállításában Zolnai már 25 dolgozatát sorolja föl a nyelvésztétika köréből és ennél is több cikket a nyelvművelés területéről. A munkásságát summázó két későbbi kötet (1957, 1964) szintén a nyelvészet felé fordulását tükrözi.

Az életműnek alábbi áttekintésében is nagyobb teret kapnak a nyelvtudományi munkák és vonatkozások annak az ismételt hangsúlyozásával, hogy erre a munkásságra nem a nyelv- és irodalomtudomány, ill. rokon tudományok elkülönülése, hanem elválaszthatatlan együttese és a többirányú kitekintés jellemző mint egybefüző irányvonal.

Ezt a sok színből összetevődő, mégis egységbe olvadó áradatot, mely Zolnai munkásságára olyannyira rányomja bélyegét — azt hiszem — Szentkuthy Miklós költői szavaival lehet legtalálósabban jellemezni: „Minél több szín, minél több forma halmozódik össze, annál inkább érződik a belső dinamikai egyensúly, az egyetlen pontban kulmináló egység” (Prae II. 1934. 233).

Ennek a sokszínű egységnek sajátos tükröztetője a *Széphalom* folyóirat, melyben a szerkesztő szerző mintegy korlátlanul élhetett a műfajoktól, kötöttségektől mentes szabadsággal. (Ez a körülmény készítetett a másfél évtizedet megélt folyóirat elemző vizsgálatára.)

NYELV ÉS STÍLUS

Ha egy pillantást vetünk azokra a stúdiumokra, amelyek a nyelvtudományban a legutóbbi évtizedek során komoly szerepet játszottak (mint amilyen pl. a kommunikációelmélet, szemiotika, szociolingvisztika, nyelvtipológia és talán leginkább a szövegten), két jellemző közös sajáttságot figyelhetünk meg: 1. Nil novum sub sole. Vagyis az újabb, ill. ilyennek vélt tudományos diszciplínák sohasem Pallasz Athéné módjára bukannak föl, hanem sok-sok előzmény, kísérlet és felismerés után munkálja ki őket a történeti fejlődés, a szakmai szemlélet tágulása vagy változása. 2. A különböző szemléleti módok és vizsgálati formák nem függetleníthetők az őket körülvevő, velük többé-kevésbé egybefonódó különféle összefüggésektől és elméletektől.

Kétségtelen, hogy a mai, egzaktságra irányuló tudományos törekvés számára idegen minden szubjektív benyomáson alapuló tudományos ténykedés. Ámde a tudományos szemlélet egyrészt nem volt mindig ennyire tárgy- és tényszerű, másrészt azokban a tudományágakban, amelyek materiálisan nem megragadható vagy egzakt fogalmakkal nem kifejezhető jelenségekkel foglalkoznak (s ilyen a társadalomtudományok jelentős része), nem lehet mellőzni a kutató, vizsgáló személy szubjektív szempontjait.

Ha figyelembe vesszük az imént említett átsugárzó összefüggéseket, nyilvánvaló, hogy nem lehet megállapítani, hol végződik az objektív tényeken alapuló, de egyéni felfogást tükröző értékelés, és hol kezdődik az érzelmi benyomásokra, hangulati hatásokra (is) épülő vagy azokat is felhasználó szemlélet, ill. ábrázolás. (Jellemző példaként említhetem Szerb Antal vagy újabban Nemeskürty István magyar irodalomtörténetét.)

A szubjektív vagy impresszionista vonások akkor érvényesülhetnek és domborodhatnak ki leginkább, amikor a történelmi-társadalmi körülmények, a tudományos eszmék és elméletek kedveznek az egyéni, a szubjektív megnyilvánulásoknak. Ilyennek tekinthető nálunk a huszadik század első harmada, az ún. szellemtörténeti irány virágzásának időszaka.

Ebben a korszakban és ebben a szellemi légkörben kezdte meg nyelvészeti munkásságát Zolnai Béla. Ebben a szellemben fogant első nyelvi-stilisztikai dolgozata: *Esztétikai szempontok a nyelvtudományban* (1920).

A szorosabb értelemben vett nyelvtudományi munkák áttekintése előtt azonban talán nem lesz érdektelen fölidézni a sokoldalú tudósnak egy olyan írását, amely egy kicsit tájékoztató előhangul is kínálkozik sokrétű munkásságának egybefogásához.

Nyelvtudomány és szellemtörténet

Zolnai Béla életművének színes gazdagságára, új iránti fogékonyságára, kísérletező kedvére, egyben alkotó, feldolgozó módszerére találóan világít rá a *Nyelvtudomány és szellemtörténet* c. tanulmány (Min. I [1922], 93—102).

Arról az irányzatról van itt szó, mely „a nyelv belső, tartalmi, érzelmi, egyénekhez kapcsolt életének” vizsgálatával összefüggő problémákat részesíti előnyben „a természettudományos hangtan, szófejtés és hangtörténet mellett” (i. m. 93).

Ennek az irányznak jellemzése során Zolnai hivatkozik SETÄLÄ EMILre, aki a nyelvtudomány fő feladatát három nagy területre tagolta: leíró, genetikus (történeti és hasonlító), ill. emocionális nyelvtanra (*L'ethnologie et son objet*, Helsingfors, 1915). Zolnait elsősorban a nyelv érzelmeinek kutatása (Setälä megjelölésével „*valeur emotive*”) érdekli (mint korábban Bally munkásságával kapcsolatban is), továbbá a nyelvtudománynak az az ága, amely a nyelvet nem önmagában, hanem a civilizációhoz való viszonyában („*valeur culturelle*”) vizsgálja. Itt tehát a nyelvtörténet párhuzamosan halad a művelődéstörténettel.

A szakirodalomban kiválóan tájékozott szerző Humboldt nyelvfilozófiájára utalva megállapítja, hogy „ha a nyelv nem csupán fiziológiai, mechanikus változásoknak alávetett hanganyag, hanem egyének és nyelvi közösségek, valamint korszakok érzelmi életének és lelki világának, világnézetének kifejezője [. . .] akkor a nyelvtörténet szélesebb, lelki értelmezésben része lehet a szellemi élet egyetemes történetének” (i. m. 94).

Mai szemszögből nézve sajnálatos, hogy ez a lényegében modern, nem egy vonásában ma is helytálló és követhető alapelv tévirányba siklik a „szélesebb lelki értelmezésben” vett szellemi életnek az emlegetésével. Ezzel ugyanis Zolnai kilép a nyelvi realitás világából, és teret enged a szubjektivitás ingoványos területén mozgó szemléletnek.

Lelesíti a szerzőt K. BURDACH nyelvtörténeti tanulmánya is (*Reformation, Renaissance, Humanismus*. Berlin—Leipzig, 1918), és elismeréssel szól arról, hogy Burdach „mintát akar szolgáltatni a nyelvtudomány egy olyan irányának módszeréhez és célkitűzéséhez, ahol a föladat nem hangok és formák elemzése, nem a nyelvtani vagy stílusbeli külső jelenségek statisztikája, leírása, magyarázata, jellemzése, hanem a szó jelentőségének, értékének és hatalmi erejének föltüntetése a nemzet szellemi életének keretein belül” (i. m. 95—96). Ezért Burdach módszere „igen tanulságos és követésre méltó” (i. m. 97).

Ezt a módszert Zolnai Béla nemcsak dicséri, hanem követi, és ilyen alapon fejtegeti az *ember* szó „belső” történetét.

Burdach módszere és Zolnainak e módszert követő kísérlete kétségkívül megérdemli a „tanulságos” jelzőt. A nyelvészet mai, modern irányzatai (elsősorban a szociolingvisztika vagy a szövegtan) bizonyára ösztönző hasznot is meríthetnek belőle. Az itt fölmerülő szövevényes kérdések értékelő elemzése ezért igen messzire vezetne. De a Zolnai-életmű körében maradván, hivatkozom két utóhangra, amelyek — úgy hiszem — jellemzően rávilágítanak a Zolnai cikkében tárgyalt elmélet és fölfogás ingadozó mérlegelésére.

MÉSZÖLY GEDEON elmarasztalta Zolnai fejtegetését olyan markáns ítélettel, hogy végül is elállt bírálatának közlésétől, föltehetően nem elvi, hanem személyi okokból. (A Mészöly Gedeon kézirati hagyatékából közölt bírálatot I. MNy. LVII [1971]: 117—21.) Viszont a nyelv emocionális vonatkozásait nagyra értékelő GÁLDI LÁSZLÓ elismeréssel nyugtázta az *ember* szó jelentéstartalmának „páratlan finomsággal” végzett történeti elemzését (Nyr. 93[1969]: 410).

Nem kétséges, hogy évtizedek során változott Zolnai Béla fölfogása, tudományos álláspontja és módszere ehhez a korábbi (1922!) szemlélethez képest. Erre mutat, hogy a Tudományos Minősítő Bizottsághoz benyújtott bibliográfiai jegyzékében (1954) éppen úgy, mint munkáinak gyűjteményes kiadásaiiban (1957, 1964) mellőzte ezt az értekezést. Viszont az egész életmű értékelő áttekintésében aligha volna helyes említés nélkül hagyni ezt a szerző munkásságának egyik korszakára jellemző, iránymutató írást.

Esztétikai szempontok a nyelvtudományban

Az 1920-ban a MNy.-ben megjelent munkáját néhány lényegtelen stiláris módosítástól eltekintve, újra közölte a szerző *Nyelv és stílus* c. kötetében (1957). (Az idézeteket itt és a további fejezetekben is ennek a kötetnek [= NySt.] a lapszámaival jelzem.)

A nyelvészettika mibenlétéről, kialakulásáról összefoglaló képet nyújt BALÁZS JÁNOS A stílus kérdései c. tanulmányában (III. Kongr. 115—22), és tömör értékelést találunk róla SZATHMÁRI ISTVÁN kislexikonában is (StilÚ. 494).

Számunkra az a fő kérdés, hogyan látja Zolnai a nyelvészettika lényegét, szerepét, s mit tud mindebből fölhasználni a mai modern stilisztika.

Hatvan év távlatából szinte mosolyra késztet, hogy Zolnai a korábbi, még bizonytalan szemlélettel szemben hangsúlyozni kénytelen, hogy a „nyelv nem pusztán gondolatközlő eszköz [. . .], hanem érzelmeket, hangulatokat is ébreszt [. . .] A nyelvi kifejezés nem csupán logikai tartalmat főd, hanem egyúttal érzelmi megnyilatkozása is a beszélőnek vagy az írónak” (NySt. 6). Óva int attól, hogy a nyelvészettika „szubjektív mezőire” tévedjünk. Helyes útra úgy juthatunk — mondja —, hogy „egy pozitív tudományból indulunk ki [. . .] Ez a pozitív tudomány a nyelvtudomány.” (NySt. 5.)

A nyelvészettikát szerzőnk meg akarja szabadítani attól a felfogástól, amely — Croce nyomán — egyenlőségjelet tesz a nyelvtudomány és esztétika közé azon az alapon, hogy mindkettő a kifejezéssel foglalkozik. Zolnai szerint a nyelvészettika célja nem lehet más, „mint a nyelvnek mint kifejezésnek a vizsgálata, és kutatása azoknak az érzelmi és hangulati elemeknek, amelyek a nyelvi kifejezésre módosítólag hatnak.” (NySt. 6.)

Mint filológiai iskolázott kutató a nyelv érzelmi elemeiről szólva utal Wundtra, Volkeltre és arra, hogy nálunk „Zlinszky Aladár végzett alapvető kutatásokat a nyelvi kifejezés esztétikai hatására vonatkozólag.” (Uo.) A Wundttal kapcsolatban sokat emlegetett *Gefühlston* magyar megfelelőjeként a korábban használatos *érzelmi*

velejáró nehézkes kifejezést a *szóhangulat*, *kifejezéshangulat*, *mondathangulat*, *akusztikai hangulat* műszavakkal próbálja helyettesíteni. Mint legrövidebb és találó megjelölés a *szóhangulat* terjedt el a magyar stilisztikában (vö. StilÚ. 400). (Egy tanulmányában ZLINSZKY is megjegyzi, hogy „a magyarban sokáig az *érzelmi velejáró* divott, ma inkább *szóhangulatnak*, *szószínezetnek*, *érzelmi színnek* nevezzük.” [Érzelemkifejezés a lírában. StilÚ. 273.] — Zlinszky nem hivatkozik itt Zolnainak hat évvel korábban megjelent cikkére, és a *szóhangulat* első előfordulására. Talán erre is vonatkozik Zolnainak egy későbbi megjegyzése, hogy az általa felismert és elsőként alkalmazott törvényszerűségek és elnevezések az eredeti forrás megjelölése nélkül váltak stilisztikai, nyelvtudományi közhellyé [l. MNy. LVI(1960): 418]).

Zolnainak a nyelvésztétikával kapcsolatos egyes nézetei ma is helytállóak. Reális érzékét, tisztánlátását mutatja, hogy az általa nagyra értékelt Bally szempontjait kritikai szemmel nézi, és szembehelyezkedik a svájci tudós nyelvtörténeti álláspontot elvető felfogásával. „Az ún. nyelvésztétika éppúgy történeti tudományág — mondja — mint a nyelvészet, hiszen a *nyelvhez fűződő hangulat és a nyelvi kifejezések hangulati értéke ugyanúgy változásnak van alávetve*, mint a hangok, nyelvtani alakok vagy a jelentés.” (NySt. 8.)

A nyelvésztétikával kapcsolatos nézetei, elméleti tételei közül különösen kettőt tartok jelentősnek. Az egyiket azért, mert a lexikográfiában (elsősorban az írói szótárak műfaji kitisztulásában) játszik fontos szerepet; a másikat azért, mert segítő, irányjelző lehet a mondat-, sőt szövegstilisztika kibontakozásához. Az első tétel szerint — Bally nyomán — a nyelvésztétika feladata: „minden egyes nyelvi jelenségről megállapítani, mennyi és milyen érzelem vagy hangulat rejlik mögötte.” (NySt. 10.) Hiszen „a hangulat éppúgy hozzátartozik egy szó természetrajzához, mint a hangalak vagy a jelentés” (NySt. 9). De figyelmeztet a szerző arra, hogy az illető szónak a hangulati értéke változik, tehát mindig csak a nyelvfejlődés bizonyos pontján érvényes hangulati értékről lehet szó. „A készülő új Nagy Szótárból nem hiányozhatik a szóhangulat megállapítása” — figyelmeztet Zolnai 1920-ban (NySt. 9). A Nagyszótár — mint ismeretes — azóta sem készült el, de a szó hangulati értékére vonatkozó lexikográfiai lajstromozás jelentős eredményeket mutathat föl (vö. az ÉrtSz. stilisztikai minősítő rendszerét, l. erről még BENKŐ LÁSZLÓ, A stilisztikai minősítések realitása. In A magyar nyelv története és rendszere. 1967. 414—8; uő., Az írói szótár, 1979. 189—205). Másik fontos tételével arra utal Zolnai, hogy „a szavak érzelmi telítettségének megállapításához szükséges a szó egész életének ismerete.” (NySt. 11.) Ezzel kapcsolatban említi a szinonimák fontosságát, a szavak divatosságát, és hangsúlyozza, hogy „az egész mondat teljes hangulata [...] befolyással van az egyes szavak hangulatára.” (Uo.)

Mindezek alapján megjelöli a nyelvésztétika célját: „megállapítani a szavak hangulati rokonságát, a stílusrétegeket és meghatározni minden nyelvkeveredésnek érzelmi indítóokát és hatását.” (NySt. 14.) Nem egészen világos, mit ért Zolnai a szavak hangulati rokonságán. Valószínűleg azokat az összefüggéseket, melyek a különböző stílusrétegekben (nyelvhasználati rétegekben) előforduló szinonim szavak stilisztikai (hangulati) értéke között mutatkoznak. (Ilyenféle szinonim sorokra lehet

gondolnunk: *nincs értéke, semmit sem ér, egy lyukas garast sem ér, egy fityínget sem ér, szart sem ér*). Figyelemre méltó, hogy a „népnelv, a műveltek köznyelve, a széppróza, a költészet, a politikai élet nyelve, a hivatalos nyelv, a tudományos nyelv, a különféle argó, egyes foglalkozások nyelve stb. mai napig vitatott *genus proximuma* (vö. A magyar nyelv rétegződése. 1988. passim, főleg 85—107) Zolnainál *stílusréteg* (NySt. 13). Kiemelkedő és megkülönböztető jegye az egyenlő (azaz egy stílusrétegbe tartozó) szavak csoportja. „A nyelvérzék vagy stílusérzék rögtön reagál, mihelyt valamely szövegben különemű stílusrétegekből való szavakat talál együtt. Tulajdonképpen ez is nyelvkeveredés, csakhogy legtöbbször tudatos, vagy ha tudattalan is, bizonyos lelki szükséglet kifejezésére irányul.” (NySt. 13.)

A század elején Zolnai úgy látta, hogy „legmerevebben a költői nyelv zárkózik el a bizonyos fajta stílusrétegből való szavak használatától” (NySt. 14). Ma, a XX. század vége felé sokkal inkább a költői nyelv nyitottságáról beszélhetünk. A költői nyelv szinte mohón szívja magába a legkülönfélébb nyelvhasználati változatok szavait a szakmai kifejezésektől a trágárságig. Nyilván nem Zolnai Béla tévedéséről, hanem a történeti változásnak egy sajátos megnyilvánulásáról van itt szó.

A stilisztikában a dolog természeténél fogva legtisztázatlanabb, legvitatottabb, legproblematiszabb kérdés a *stílusérték* (Zolnainál *szóhangulat*) mérése, minősítése, értékelése. Egyöntetű a vélekedés abban — s ezt Zolnai is hangsúlyozza —, hogy a „szóhangulat megállapításában az esztétikai nyelvvizsgálat természetesen nem támaszkodhatik a kutató szubjektív érzésére;” (NySt. 12). Kijelentését a szerző csupán a „kellemes és kellemetlen” hatású szavakra korlátozza, de tétele általános érvényűnek tekinthető. Abban, hogy „mindig megtalálhatók a kutatótól független kritériumai egy-egy szó vagy kifejezés tetszési fokának” (uo.) már vitatkozhatunk Zolnaival. Az írók, nyelvvelők nyilatkozatai, a gyakori vagy ritka szóhasználat (amelyekre Zolnai hivatkozik), hasznos segítők lehetnek ugyan, de csak más kritériumokkal együtt, azokkal szoros összefüggésben.

A komplex szemlélet egyébként Zolnai felfogásától sem idegen, sőt meglepően világos, modern és nagyon is megszívlelendő szempontokat árul el a nyelvészeti módszerekről szólva. Érdemes ezeket a megjegyzéseket mint tanulságos módszertani útmutatókat pontosan számba venni, mintegy rideg paragrafusokba foglalni (már csak azért is, mert ilyen rendszerező összefoglalást hiába keresnénk Zolnainál): *a*) történetiség, a szóhangulatnak rendszerint a jelentésváltozással párhuzamos változásai; *b*) összehasonlítás rokon vagy idegen nyelvi megfelelőekkel; *c*) a hangulat írással kifejezhető árnyalatai (betűtípusok, különleges vagy régies írásmód, ill. helyesírás stb.) mellett az élő beszéd árnyalatainak (hanghordozás, beszédtempó, arckifejezés, gesztusok stb.) figyelembevétele; *d*) hangulatkülönbség szerinti szinonim sorok összeállítása; *e*) a szöveggörnyezet és szituáció befolyása a szóhangulatra; *f*) a szavak mennyiségi előfordulása különböző egyéneknél, ill. egyes stílusrétegekben (ritka és divatos szók, idegen szavak stb.); tehát a statisztikai módszer alkalmazása; *g*) a hangulati (stilisztikai) elemek rendszerbe állítása a nyelvtani rendszerrel párhuzamosan (hangmetafora — ma inkább hangszimbolikáról beszélünk); *h*) a ragozás, szóösszetétel kifejező ereje, a jelentéshez fűződő hangulat; szórend. (Ehhez ma már természetesen a szerkesztés, a szövegsajátságok is csatlakoznak.) Ezek a Zolnai Béla cikkéből

kihámozható tételek a mai stilsztika szemszögéből nézve néhány megjegyzésre készítetnek:

a) Zolnai felfogása lényegében ma is helytálló, s a stilsztika elvi alapvetésének fontos tartozéka. (Gondolok itt elsősorban a nyelvi jelek érzelmi-hangulati mozzanatainak elemző vizsgálatára.)

b) A Zolnaitól szóhangulatnak nevezett stilsztikai sajátság(ok) vizsgálata kiegészítésre és teljesebb rendszerezésre szorul(nak) ugyan, de az általa említett szempontok ma sem nélkülözhetők.

Egy aránylag rövid folyóiratcikk, amilyen Zolnai Béla most tárgyalt munkája — 70 év elteltével — aligha érdemelne különös figyelmet, ha nem olyan kérdéseket tárgyalna, amelyek a stíluselmélet és stílustörténet szempontjából egyaránt jelentősek és időszerűek.

Ezt a jelentőséget és időszerűséget a cikkel kapcsolatos eddigi fejtegetések — hihetőleg — eléggé igazolják. Éppen ezért, úgy gondolom, meg kell jelölni (legalábbis megkísérelni) ennek a felfogásnak tudománytörténeti helyét és értékét, valamint kapcsolatát a modern stilsztikával.

Azt a fejlődési utat, amely a nyelvészettikától a modern stilsztikáig vezet, Balázs János idézett tanulmánya már felvázolta. Ha ehhez a fejlődés újabb lépcsőfokaként hozzáillesztjük a funkcionális stilsztikai felfogást (I. SZATHMÁRI: MNy. LXXVIII [1982]: 500), előttünk áll a stilsztika alakulásának a legutóbbi félszázadot átfogó vonulata. A fentebbi tárgyalás alapján nem nehéz megállapítani, hogy Zolnai Béla stíluselmélete ezen a soron a felső fokok közelében helyezkedik el. Ami elválasztja a csúcstól, az a szemlélet impresszionista jellegéből adódik.

Hogy mit értek a szemlélet impresszionista jellegén? — Azt, hogy ennek a stílus szemléletnek nincs egységes, reális alapja. Kötődik ugyan a nyelvhez, melyet Zolnai úgy tekint, mint „valaminek a kifejezését”; ennél fogva egyformán lehet fogalmak és absztrakciók rendszere vagy az egyéni nyelvhasználatok összessége, ill. a beszédben felhasznált szavak együttese. De ma már jól tudjuk, hogy a stílus mindenkor szöveghez kötött, tehát alapja a nyelvi valóság. A nyelvi kifejezésformák és módok a kommunikációs tevékenységből fakadó, ehhez igazodó feltételek szerint alakulnak (vö. pl. FLEISCHER-MICHEL, *Stilistik der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig, 1977². 43).

A nyelvészettikai szemlélet impresszionista jellegét fokozza az a körülmény is, hogy a nyelvészettika látóköre a szépirodalomra, sőt lényegében a költészetre korlátozódik. A nyelvészettika éppen azzal vált túlhaladottá és időszerűtlenné (az előbbieken feltárt sok értékes és a mai stilsztikába is átörökített tétele mellett), hogy a stílusban kizárólag esztétikai fogalmat látott. S bár ennek a szemléletnek még a XX. század második felében is akadnak követői, a modern stilsztika elvi alapja és kutatási területe eltávolodott ettől a szűkkörű szemlélettől (vö. RIESEL—SCHENDELS, *Deutsche Stilistik*. Moskau, 1975. 5—7).

Már L. Spitzer példát mutatott arra, hogy egy plakát vagy hirdetés éppen úgy tárgya lehet a stílus kutatásnak, mint egy művészi alkotás. JAKOBSON is hangsúlyozza, hogy a poétikai funkció csak egyike a nyelvi funkcióknak, s így csak a nyelv más funkcióihoz való viszonyában vizsgálható (Hang—jel—vers. 1969. 226). Végző soron

tehát az ingoványos és szubjektív impresszióktól nem mentesíthető esztétizáló szemlélet helyébe az objektíve jobban megragadható, a kommunikációs tevékenység megnyilvánulásaira épülő stilisztikai felfogás lépett, melynek nem az az elsőrendű célja, hogy egyes nyelvi eszközök stilisztikai értékét keresse és leírja, hanem hogy megállapítsa a kommunikatív szándékok megvalósulási formáit, ill. ezek felhasználásmódjait konkrét szövegekben (vö. ULLA FIX, *Prosaauflösung, Umdichtung und Interlinearversion von Dichtung*. Helsinki, Neuphil. Mitteilungen. LXXXIV[1983], 318).

Az idegen szavak

Az idegen szavakról szóló tanulmány három ízben három címváltozattal jelent meg. Az eredeti, a Magyar Nyelv cikkeként közölt szöveg címe: *Az idegen szavak kérdése nyelvésztétikai szempontból* (1921, 1922). A különnyomatban *Az idegen szavak* fő cím alatt „Nyelvésztétikai tanulmány” alcím olvasható. Végül a *Nyelv és stílus* kötetben változatlanul közölt szöveg címe: *Az idegen szavak*. (Az alábbiakban az idézetek mellett ennek lapszámait közlöm.)

Akármelyik változatot vesszük figyelembe, a cím kissé megtévesztő, nem ad pontos tájékoztatást. De a mai olvasónak óhatatlanul arra (is) kell gondolnia, hogy ez a hat évtizeddel ezelőtt megjelent tanulmány — amelyet a szerző „atyjának hatvanadik születésnapjára” ajánlott és az Akadémia Sámuel-díjjal jutalmazott — témakörének időszerűségéből mit sem veszített. (Az MTA elnöke 1976-ban felhívta a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának figyelmét a mai magyar nyelvben a szükségesnél és kívánatosnál nagyobb mértékben jelentkező idegen szavak kérdésére, és javasolta, hogy az Osztály vizsgálja, ill. vizsgálta-e meg e témát, és tegyen előterjesztést a teendőkről [vö. Magyar Tudomány Új folyam XXII(1977): 84, Nyr. 101(1977): 129—41; ill. Nyműv. 126—42]).

Felületesen járnánk el, és méltatlanul ítélnénk meg Zolnai Béla munkáját, ha csupán annyit szűrünk le belőle, hogy a szerző túlzottan elnéző az idegen szókkal szemben, mert „szerinte minden idegen szónak létjogosultsága van az átvevő nyelvben.” (Így StilV. 166). Ez az általánosító tétel ui. nem fedi pontosan Zolnai Béla álláspontját, s a kérdésnek ilyen kategorikus megfogalmazása nem is merül föl nála.

A félreértés vagy túlzás valószínűleg a szemléletmód különbözőségéből fakad. A nyelvtudomány mai magyar művelői — még ha stilisztikai vonatkozásokról van is szó — elsősorban a nyelvművelés síkján vizsgálják és minősítik az idegen szavak használatának kérdését (StilV. 52, 166), vagyis főleg az idegen szavak felhasználási módjait és területeit veszik számba (StilÚ. 447—8). Ez érthető és természetes, hiszen a stilisztika már kilépett abból a szűkebb körből, amely csupán a szépirodalmi művek stílusával való foglalkozást tekintette feladatának. Így a művészi, esztétikai szempontú elemzések vagy értékelések mellett előtérbe kerül a gyakorlati funkciók, a kommunikáció zavartalanságát biztosító, segítő mozzanatok szempontjainak érvényesítése (vö. Kommunikáció vagy stilisztika? Nyr. 101[1977]: 501—7).

Zolnai tanulmánya azonban más felfogást hangoztat. A bevezető sorok éppen úgy, mint a tanulmány záró szavai a nyelvművelési és esztétikai szempontok elkülöní-

tését emelik ki: „Mindenekelőtt el kell határolnunk itt a nyelvestétika álláspontját a *nyelvművelés* állásfoglalásától. A nyelvestétika mint a történeti nyelvtudomány egyik ága, tisztán a nyelvbeli tények megállapítására szorítkozik és semmiféle értékelő szempontból nem foglal állást az idegen szavak használata mellett vagy ellen.” (NySt. 16.) „Nyelvestétikai szempontból az idegen szavak folytonos beözönlése és beolvadása erős hangulati és érzelmi sokféleséget visz a nyelvbe. A történeti nyelvtudomány [értsd: nyelvestétika — B. L.] megfigyeli, leírja és magyarázza ezeket a jelenségeket, az idegen szavak fölötti vitában azonban — újból hangsúlyozzuk — nem vesz részt.” (NySt. 52.)

Csakhogy ez a világosan, egyértelműen leszögezett és határozott vezérfonal a tanulmány során minduntalan át- meg átszövődik azokkal a szálakkal, melyektől mint nyelvművelési álláspontra utalóktól szerzőnk — elméletileg — elkülöníti magát. Ez az elkülönítés viszont éppen úgy nem sikerülhetett neki, mint ahogyan a funkcionális stilsztikában sem lehet az idegen szók kérdését tárgyalni a nyelvművelési vagy egyszerűbben szólva nyelvhasználati szempontok figyelembevételével. A nyelvi helyes és nyelvi szép ikertestvérek, egyik sem nélkülözheti a másikat. Ma ez már természetes (Nyműv. 50), ahogyan magától értetődő az is, amit Zolnainak még az éppen felismert újdonságként kellett hangsúlyozni, hogy ti. a nyelvi jel nem csupán logikai tartalom tolmácsolója, hanem érzelmek kifejezésének vagy fölkeltésének eszköze is lehet (vö. NySt. 6). A XX. század első negyedének nyelvészeti gondolkodása tehát eltért a maitól.

Külföldi tanulmányai, nyelvismerete, művészi, irodalom iránti fogékonysága, végül az újszerűség vonzása Zolnai Bélát a nyelvestétikának nemcsak kitűnő ismerőjévé, hanem lelkes propagálójává is tette. Tudományos megalapozottsága, filológiai iskolázottsága viszont megővta e tudományágnak gyakran szubjektív impressziókra csábító kilengéseitől.

Tehát amikor Zolnai Béla az idegen szavakról szól — meggyőződése szerint szigorúan nyelvestétikai szempontokat követve —, abból indul ki, hogy az idegen szavak befogadása és elutasítása körüli harc „olyan régi, amilyen régi a nyelvhasználat tudatossága. Az idegen szavak befogadása, illetőleg ösztönszerű, tudattalan kerülése még régibb: egyidejű a népek közötti érintkezések megindulásával.” (NySt. 21—2.)

Annak igazolására, hogy a purizmus elvi kérdése a legrégebb idők óta foglalkoztatta a nyelvről gondolkodó szellemeket, Arisztophanész, Quintilianus emlegetése után hivatkozik a szerző arra is, hogy Goethe, H. és J. Grimm, valamint Max Müller csakúgy, mint nálunk Kazinczy, elítélte a purizmust. Mint más írásaiból is tudjuk, hozzájuk csatlakozott Zolnai Béla is (vö. A magyar stílusról szóló fejezetet). Hangsúlyozza, hogy már Zrínyi Miklós is így vélekedett: „Török, horvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam úgy; osztán szegény az magyar nyelv: az ki históriát ír, elhiszi szómat.”

Zolnai széles látókörét, mondhatni: modern fölfogását dicséri, hogy az idegen szavakról szólva nem elégszik meg a lexikai elemeknek önmagukban való emlegetésével. Figyelme kiterjed az idegen szavak fogalmi körére is. Tanulmányában két

külön fejezetet (Az idegenszerűség fogalma, Az idegenszerűség mértéke) szentel ennek a kérdéscsoportnak.

Kazinczy korában a purizmus fogalmát nem terjesztették ki az idegenszerű összetétel és szófűzés használatára. A mai stilisztika viszont — mondja Zolnai — éppen az idegen szerkezetekben látja a legnagyobb veszedelmet. (NB! „A mai stilisztika” a XIX—XX. századforduló időszakát jelenti. Négyesy, Zlinszky, Simonyi 1891—1914 között megjelent munkáira hivatkozik itt Zolnai.)

Ezzel szemben a nyelv érzelmi mozzanatainak vizsgálata „legújabbban” más irányba szűkítette az idegenszerűség fogalmát. Szerzőnk számára természetesen ez a „legújabb” vizsgálati szempont a lényeges: „Ha az idegen szóhoz bizonyos »stilisztikai« (=érzelmeket kifejező) szerep tapad, — gúnyos, megbélyegző mellékjelentés, eufemizmus stb. — a szó jogosultságot nyer a nyelvben” — írja Horger Antalra, Kulcsár Gyulára hivatkozva (NySt. 23). Nem hallgatja el, hogy „akad olyan elméleti nyelvművelő is, aki éppen a stíluszépség elve alapján tiltakozik az egzotikus, barbár szavak használata ellen, [helyesen: *miatt* — B. L.] [. . .] aki a nyelv szépségét az idegen befolyástól független, belső fejlődésben látja” (uo.).

„A stilisztika szempontjából kiindulva — olvashatjuk tovább — Charles Bally [. . .] képviseli a legszélsőbb álláspontot az idegenszerűség fogalmának körülhatárolásában. Bally előtt leomlanak az idegenszerűségek korlátai és az idegen szavak átvételében, szóösszetételek, kifejezések szolgálai lefordításában az ún. »európai mentalitás«, az európai művelődési közösségen alapuló nyelvközösség kialakulását látja.” (NySt. 23.)

Ezeket a sorokat két szempontból tekintem fontosnak. Az egyik az, hogy itt Zolnai ismételten *stilisztikát*, *stilust* emleget az eddigi nyelvestétika mellett vagy éppenséggel helyette. Másrészt és főleg figyelemre méltó, hogy szerzőnk csupán tárgyilagos tolmács, a különböző vélemények közvetítője, az egyéni állásfoglalástól tartózkodik.

Ugyanezt a tartózkodó tárgyilagosságot követi az idegenszerűség mennyiségi, minőségi jegyeinek tárgyalásában is, jóllehet „az idegenszerűség mennyiségi fokának mérlegelésében természetesen nagy szerepe van az egyéni ízlésnek.” (NySt. 24.) Ezt az ízlést sokféle tényező (korszak, műveltség, társadalmi helyzet, érzelmek stb.) határozza meg. Igazolásként ismét Kazinczy példája kínálkozik, aki „a latin és görög szavakat idegenebbnek érezte, mint a franciákat [. . .] A mai nyelvhasználat és ízlés inkább arra hajlik, hogy a németes-franciás latin szavakat visszalatinosítsa: *tónus*, *stílus*, *filozófus*.” (Uo.) Ez a „mai nyelvhasználat” sajátos módon egyaránt érvényes a XX. század első és utolsó negyedére. Az 1980-ban megjelent NyKk. *kultúr* címszó cikkében olvashatjuk, hogy „főleg a hatvanas évek óta figyelhető meg, hogy jó néhány *kultúr*-előtagú összetétel helyett vagy mellett tért hódítanak a teljesebb és *helyesebb* [B. L. kiemelése] latin *kulturális* alakokkal vagy magyar megfelelővel alkotott kifejezések” (I, 1283).

A nyelvművelés története bőséges példatárat nyújt arra, hogy az idegenszerűségek alakulásában és a velük kapcsolatos állásfoglalásban a társadalmi-politikai körülmények jelentős szerepet játszanak (vö. Nyműv. 16—42). De hogy a latin, ill. latinos végződésű (képzésű) szavak könnyebben beilleszkednek nyelvünkbe, mint a némete-

sek, abban a latinos műveltség alapján alakuló „magyar nyelvérzék ösztönszerű megnyilvánulását kell látnunk” (NySt. 27).

A „kell látnunk” elé szívesen illesztenék egy „is”-t, de az ilyen, mintegy mellékesen elejtett finom árnyalatnyi meglátások és megkülönböztetések így is igazában megmutatják Zolnai Béla nyelvi-stilisztikai munkásságának lényegét és értékét.

Az idegenszerűség minőségi jegyeinek bemutatása után tér át a szerző tanulmányának leglényegesebb részére: az idegen szavak hangulatának (stilisztikai értékének) elemző vizsgálatára. Ezzel kapcsolatos fejtegetéséből négy alaptétel bontakozik ki:

1. Az idegen szónak (mint minden szónak) a hangulata állandóan változik. Ennek a hangulatváltozásnak két fő iránya van: amelioratív és pejoratív. Egy-egy szó hangulati változásainak útját csak alapos történeti kutatással lehetne végigkísérni.

2. A hangulat és hangulatváltozás értékelése nem lehet önkényes.

3. A jelentésük szerint egyező szavak különböző nyelvekben különböző hangulatúak.

4. A világ nyelvei közt nincs két tökéletesen egyforma szó.

A két első alapelv nem csupán az idegen szavaknak, hanem minden szónak a hangulati értékére érvényes, és mai ismereteink szerint is helytálló. A hangulatváltozással kapcsolatos véleményét a szerző később részletesen is kifejtette a III. nyelvész-kongresszuson elhangzott felszólalásában (III. Kongr. 185—9). De már *Az idegen szavak* című tanulmányban is hangot kap két jelentős mozzanat: a) Végig kell kísérni a szó hangulati változásának történeti útját (már amennyire lehetséges); a szó mai hangulati értékének megállapítása csak a szó egész életének ismeretében történhet. b) A szóhangulat minősítése csak a különböző fölhasználásokban, szövegkörnyezetben végezhető, tehát a hangulat és hangulatváltozás vizsgálata csak az előfordulások kontextusából, „mondathangulatából” kiindulva történhet. Ez a biztosíték az önkényes értékeléssel szemben. Az ilyen eljárást is ki kell egészítenie a stílusrétegek vizsgálatának, a hangulatváltozás okait felderítő nyomozásnak. S mindennek az előbb jelzett út menetében kell történnie.

Ezzel a felfogással Zolnai hozzájárul a Saussure—Bally óta sokat vitatott szinkronia-diakronia kérdésének tisztázásához. Ballynak a nyelv történeti szemléletét elvető álláspontjával már az *Eszétikai szempontok*ban szembehelyezkedett (l. előbb). Említett kongresszusi hozzászólásában még határozottabban kifejti, hogy „egy nyelvi jelenség stilisztikai értékelését elősegíti az előző, vagy régebbi nyelvállapot ismerete [. . .] Csak úgy van relieffe a mai szónak, ha a régi mellé állítjuk.” (III. Kongr. 186.) Számos költői példával igazolja, hogy a „szó múltja ott kísért a szinkroniában és a stílusvizsgálat sokszor helytelenül értékelné a szinkronikus jelenségeket, ha nem ismerné az előzményeket”. (III. Kongr. 187.) Ha tehát Zolnai Béla szavakba nem foglalja is, megjegyzéseivel világosan bizonyítja a nyelvtudománynak azóta már általánosan ismert és elfogadott tényvé vált elvét, hogy a szinkronia és diakronia nem egymással szembenálló, hanem egymást kiegészítő, szükségszerűen együttjáró szemléletmódjai a tudományos vizsgálatnak. R. JAKOBSON kifejezésével élve, „a szinkronikus és történeti nyelvészet közti mesterséges válaszfal leomlik, mivel a változások éppúgy elemezhetők egy szinkron rendszer keretében, mint ahogy a rendszer sztatikus összetevőinek segítségével”. (Hang—jel—vers, 167.)

Ugyancsak előremutató Zolnainak az a bár ki nem fejtett, csupán megemlíti tetele, hogy az önkényes, egyéni értékelés elhárítására mindenütt kutatni kell a hangulatváltozás okait (NySt. 29). Ez a fölfogás a modern stilsztikában a szóhangulat forrásainak vizsgálatában teljeseedik ki (StilV. 151—70).

Korántsem lehet ilyen egyértelműen pozitívnak minősíteni Zolnai Béla álláspontját az előbb 3., ill. 4. alaptételként megjelölt kérdésekben. Az ingadozás egyik okát abban látom, hogy nem tisztázódik nála a jelentés és hangulat viszonya. A korabeli szakirodalomnak, mégpedig nemcsak a hazai, hanem a külföldi szakirodalomnak is olyan alapos ismerője, mint Zolnai Béla előtt nem lehet kétséges a jelentés és hangulat s ennek megfelelően a jelentéstan és stilsztika (nyelvezéstika) szoros kapcsolata. Valljuk be, e kapcsolat megállapításának tényénél a modern szemantika és stilsztika sem lépett sokkal tovább. — Három évtizeddel Zolnai munkája után St. ULLMANN is szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy a „nyelv affektív oldala éppen olyan fontos, mint értelmi funkciója” (The Principles of Semantics. 1957. 97). Ugyanígy MARTINKÓ: „... lehetne olyasmint mondani, hogy ahol a szemantika végződik, ott kezdődik a stilsztika, de [. . .] ugyanezt fordítva is mondhatjuk [. . .] Minden jelentés-változás a jelviszonyok megváltozását is jelenti, azaz stilsztikai alapjai vannak.” (III. Kongr. 217.) A kérdés bonyolultságáról részletesen tájékoztat KÁROLY SÁNDOR (Általános és magyar jelentéstan. 1970. 66 kk.).

Nem csodálkozhatunk tehát, ha Zolnainál keveredik a szemantikai és stilsztikai nézőpont: „Ugyanegy időben ugyanannak az idegen szónak különböző társadalmi rétegekben más és más hangulata lehet. Vannak hangulatilag többé-kevésbé közömbös („gefühlskahl”) idegen szavak is. A lényeg az, hogy két nyelv megfelelő szavai tartalmilag nem fedik egymást. Nem fedik egymást legelőször is jelentésárnyalataikban.” (NySt. 29.)

Következtetése azonban világos: „Ehhez a tényhez azt az igazságot fűzhetjük, hogy még abban az esetben is, ha két nyelv megfelelő szavai jelentésben tökéletesen fednék egymást, hangalakjuknál fogva és a hozzájuk fűződő lehetséges kapcsolódások révén a két szó hangulata különböző lesz.” (NySt. 29—30.)

Így jut el Zolnai ahhoz a Crocéra utaló, de nyilván saját véleményét is tartalmazó kijelentéshez: „Nincs két valóban azonos szó a világ nyelvei között.” (NySt. 30.) (Ugyanez a tétel már az *Estztikai szempontokban* is megfogalmazódott.)

Mint minden kategorikus megállapítás, ez is határozottságával imponáló, ám ugyanakkor kételkedésre ingerlő. Hogy elfogadható vagy cáfolható legyen, ki kell hámozni azokat az összetevő elemeket, amelyek eredőjeképpen ez a zárótétel megszületett. Ezt annál könnyebben tehetjük, minthogy maga a szerző is erre az eljárásra buzdít. Idézzük föl az *Estztikai szempontok* alábbi szavait: „Ugyanez a szót is különböző *érzelmi telítettség*gel lehet kiejteni, és a logikai tartalom változatlansága mellett az érzelmi hatás mindig különböző lesz. Vannak logikai szinonimák a nyelvben, de nincs két azonos logikai tartalmú nyelvi kifejezés, amelynek a hangulata, az érzelmi hatása is ugyanaz volna. Hogy egy közönséges példát említsünk: a körülményektől, a hanghordozástól függ, hogy egy kifejezés egyszer sértő, máskor pedig jóindulatúlag kedveskedő legyen.” (NySt. 8.) (A kifejezéseknek ilyen kettős expresszív

árnyalatát Sztanyiszlavszkij — mint ismeretes — alaposan megsokszorozta; vö. JAKOBSON, i. m. 218.)

Íme az alkotórészekre bontott árnyalatok sorozatának szélsőséges megjelenítése. Ha nem látszik idegennek, abban valószínűleg az is közrejátszik, hogy a szemantika síkján is felfogható az állandó (lexikális) jelentés úgy, mint az egyes felhasználásokban realizálódó alkalmi (kontextuális) jelentések végtelen (vagy véges, de nem meghatározható) halmaza. De jól ismert az ilyen „komponenciális” (alkotó elemekre bontó) vizsgálat a fonológiából is, amelynek fontos tanulsága, hogy „sem a fonológiai, sem a grammatikai egységeket nem lehet meghatározni pusztán disztribúciós — vagyis az eloszlásukon alapuló — elemzés útján. Így például nem tudjuk eldönteni, hogy két alak egymásnak homonimája-e, vagy pedig egymással azonos-e, ha nem tudjuk, hogy vajon a kontextuális váltakozás mögött van-e egyetlen változatlan jelentésérték, vagy nincs.” (JAKOBSON, i. m. 162.) Tehát nem a variánsok végtelen sora, hanem a köztük levő invariáns a lényeg.

Zolnai figyelmét még a variánsok változatossága ragadta meg. Ebben a fölfogásban, de csakis ebben, érthető és elfogadható a „nincs két egyforma szó” tétele. Ez azonban csak elméleti szélsőség; olyan, mint a fizikában az abszolút rugalmas test. Gyakorlati értéke nincs, mert a kontextuális jelentés módosulása éppen úgy, mint a hozzá tapadó expresszív (hangulati) érték megállapítása csak esetleges és szubjektív jellegű lehet. Ennek ismeretében Zolnai Bélának az idegen szavak hangulati értékeléséről szóló megjegyzéseit összegezve, nem annyira az állásfoglalás túlzásáról, hanem inkább a szemléletmód túlhaladottságáról beszélhetünk.

Hasonló végkövetkeztetéshez vezet a jelentés és hangulat (stiliztikai érték) viszonyáról szóló fejtegetések mérlegelése is. Mint az imént láttuk, Zolnainál keveredik a jelentés- és hangulatváltozások megítélése. Nem csoda. A XX. század első negyedének titkos zárú ajtain a századvéghez közeledve fejlettebb műszerekkel is csak alig-alig sikerül rést vágni. (Nincs itt tere kimerítő tárgyalásnak. Csupán egyik lépésként említem GUIRAUD rendszerezését, mely a szó alap- [lexikális] jelentését állítja párhuzamba az expresszív és szociális összefüggés [= stiliztikai rétegződés] szerinti értékekkel [La Sémantique, 1959]. Tételeit, elméletét néhány megjegyzéssel kiegészítve, a lényegét egy a szemantikai—stiliztikai sajátságok egybefonódását, elválaszthatatlan egységét sematikusan jelző ábrával próbáltam kifejezni: A szépirodalmi stílus elemzése. NytudÉrt. 35. sz. [1962] 6.)

A jelentés és hangulat viszonyának megközelítésére törekszik az a felfogás is, mely a hagyományos, szigorú értelemben vett szó helyett szemémákat, ill. stilémmákat, azaz azonos denotátumra vonatkozó jelentésvariánsokat és stiliztikai árnyalatokat helyez mikroszkopikus lencséje elé. Így próbálva behatolni a jelentésjegyek és stílusárnyalatok azonosságának, ill. különbözőségének rejtekeibe. (FLEISCHER-MICHEL, i. m. 72—4).

Ha ezt a módszert kivetítenénk a Zolnai Béla tanulmányában tárgyalt idegen szavak és anyanyelvi megfelelőik szinonimikájába, az eredmény nagyon közelálló volna Zolnai felfogásához. Mert a végső megállapítás a modern stiliztikában is abban csúcsosodik ki, hogy akár szemantikai, akár stiliztikai oldalát nézzük is a szinonimáknak, mindenkor találunk bennük megegyező és eltérő mozzanatokat.

Talán fölösleges hangsúlyoznom, hogy Zolnai Béla tanulmányából elsősorban az elvi jelentőségű vonásokat igyekeztem kiemelni s a mai stilisztikai szempontokkal szembeállítani. Ennek az eljárásnak szükségszerű következményeképpen háttérben kellett maradnia egy, a Zolnai egész nyelvészeti-stilisztikai munkásságát jellemző sajátosnak: az elméleti tételeket kísérő, igazoló illusztratív példaanyag színes gazdagságának. Nemcsak a magyar költészet nagyjai és mellékalakjai jelennek meg nála változatos idézetekkel Balassitól, Zrínyitől kezdve a nyugatosokig (Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc), hanem a német és francia irodalom gyöngyszemeit is gyakran vetíti elénk.

Ez a színpompa nemcsak élvezetesen olvasmányossá formálja Zolnai tanulmányát (tökéletesen megfelelő az Akadémia egykori főtitkára, Arany János által fölállított követelménynek: „épp annyi tudomány mellett egy kis művészet”), hanem a késő utódoknak is példát mutat, s mintegy feledteti azt az egyoldalúságot, hogy a stilisztika (mai felfogásunk szerint) nem korlátozódhat a költészetre, a szépirodalomra.

Ami pedig sajátosan az idegen szavakról szóló tanulmányt illeti, ide kívánczik még egy fontos tanulság. Szó volt arról, hogy Zolnai Béla nem kíván foglalkozni az idegen szókat befogadó vagy elutasító törekvések harcával. Munkájában kizárólag az idegen szók stilisztikai értékének (nyelvészeti szempontjainak) kérdéseit vizsgáló eljárást tekinti feladatának. Napjainkban inkább ellenkező előjelű tendencia érvényesül: a gyakorlati nyelvművelés szempontjai mellett csaknem teljesen feledésbe merül a stilisztikai aspektus, pl. az NyKk.-nak az idegen szavakról szóló terjedelmes fejezeteiben (I, 925—61) talán egyetlen mondat utal arra, hogy „esetenként az idegen szónak sajátos, rosszalló jelentésárnyalata, hangulata fejlődik ki” (927). Pedig nem vallaná kárát sem a nyelvművelés, sem a stilisztika, ha szűkebb körű szemléletét elvetve, át-átpillantana a szomszéd diszciplína területére is.

A nyelvi kifejezőség formái

„Ki az a szerencsés szerencsétlen, aki egészen ki tudta volna fejezni azt, ami lelkében volt? Szerencsés azért, mert a nyelvnek oly nagy tehetségével bírt. De szerencsétlen azért, mert csak oly parányi volt lelkében, amit még emberi nyelv is el tudott rebegni!” (Széchenyi)

Ezzel a mottóval választott idézettel indul az a tanulmány, mely elsősorban nem tartalmával vonja magára a Zolnai Béla életművét átvilágítani törekvő figyelmet. (Megjelent 1927-ben a Minerva folyóiratban, majd a *Nyelv és stílusban*, 125—48.)

Egy véletlen egybeesés alapján igen jó alkalom és lehetőség kínálkozik általa Zolnai szemléletmódjának és munkamódszerének megismerésére.

A dolgozat — mint maga a szerző kinyilvánítja — Ch. Ballynak *Le langage et la vie* c., 1926-ban megjelent munkájából indul ki, lényegében ennek főbb tételeiről kíván beszámolót adni (NySt. 126).

Aki Zolnai nyelvi-stilisztikai munkáit olvassa, tapasztalnia kell, hogy a kiindulási pont nemegyszer a svájci stíluskutató valamelyik írása vagy elméleti tétele (pl. *Estétikai szempontok a nyelvtudományban, Körmondat és tiráda, Szerepjátszás és szövélla-*

lás). Ez a fölismerés elmarasztaló véleményét is vonhatja maga után, ha nem vennénk figyelembe, hogy Bally a XX. századi modern stilsztika alapjait rakta le. Az ő munkája „minden előbbi stilsztikával szembeállítva annyira merész, annyira újszerű, hogy tüzetesebb ismertetése elől nem térhettünk ki. Külön tudománytörténeti tanulmányt, tanulságos elemzést lehetne és kellene írni a BALLY-féle stilsztika összetevőiről, méltatni és bírálni kellene alapelveit, módszerét és eredményeit” — állapítja meg századunknak már második felében BALÁZS JÁNOS is (III. Kongr. 162).

Ez a Zolnaiéhoz hasonló, elismerő-dicsérő hang s az ezt megelőző bemutatás ad alkalmat egybevetésre s ennek alapján a két magyar méltató szemléleti, módszerbeli különbségeinek kivetítésére.

A két tanulmány viszonyításában nem jelent akadályt, hogy Balázs János nem az előbb említett *Le langage et la vie*, hanem a *Traité de stylistique française* (1909) tételeit tárgyalja. A *Le langage* ui. összefoglaló mű, melyben Bally korábbi tanulmányait gyűjtötte egybe. Nem meglepő tehát, ha mindkét ismertetésben ugyanaz az alaptéma uralkodik: a nyelvi kifejező eszközök érzelmi tartalmának tanulmányozása.

„Az *expressivité* ('kifejezőség'), érzelemkifejező képesség: maga is Bally fogalma, és Bally most újra megkísérli, hogy ezt a jelenséget definiálja és részeire bontsa. Lényünk alapja az érzelmiség (*affectivité*), és a nyelvnek affektív vagy expresszív elemei éppen ezt az érzelmiséget nyilatkoztatják meg.” (NySt. 126.) Így Zolnai. Balázs János szerint „Bally stilsztikájának az érzelmi telítettség vizsgálata ilyenformán egyik alapköve. Ez a felismerés, vagyis az, hogy a szavak érzelmi értékét a stilsztikának feltétlenül tekintetbe kell vennie, korszakalkotó jelentőségű.” (III. Kongr. 123.) És néhány sorral előbb: „A Bally-féle stilsztika tehát a nyelvi tényeket abból a szempontból vizsgálja és értékeli, hogy milyen az érzelmi telítettségük, milyen érzelmi hatást kelthetnek.” (Uo.)

Balázs a továbbiakban ismerteti Bally másik két sarkalatos elvét. Az egyik az, „hogy a nyelvi tényeket stilsztikai szempontból mindig csak szinchron módszerrel lehet vizsgálni.” (III. Kongr. 124.) Ennek az elméletnek cáfolatát vagy pontosabban az alapelv ellentmondásainak feloldását Marouzeau tolmácsolása szerint mutatja be Balázs János, és magyar irodalmi példákkal is igazolva hangsúlyozza, hogy „mivel a nyelvi eszközök kifejező értéke változik, valamely nyelvi tényre vonatkozó stilsztikai megállapítás érvénye időhöz van kötve.” (III. Kongr. 129.)

Zolnai három évtizeddel korábbi megfogalmazása szerint a nyelvi kifejezések hangulati értéke ugyanúgy változásnak van alávetve, mint a hangok, nyelvtani alakok vagy a jelentés.” (Vö. fentebb a „Nyelvestétikai szempontok” tárgyalását.)

Visszatérve Balázs munkájához, Bally harmadik, szintén megcáfolt alapelveinek („a stilsztikának nem lehet feladata az irodalmi stílus vizsgálata”) említése után azokról a gyakorlati kérdésekről kapunk tájékoztatást, amelyeket a szerző a forrásmű felépítési rendjét követve fejezetenként ismertet (III. Kongr. 124—6). Tehát világos, tárgyilagos és folyamatos tájékoztatást, ismertetést ad egy általa alapvetően fontosnak tartott műről.

Zolnainál ilyenről szó sincs. Az előbbieken már jelzett beszámoló szándék a nyelvi kifejezőség (*expressivité linguistique*) mechanizmusáról nála másképpen valósul meg. Az érzelemkifejezés eszközeit vizsgálva, Széchenyi mondását idézi: „A szó

csak felszínes tolmácsa lelki érzéseinknek” (NySt. 127). Aranytól, Petőfitől vett költői példák nyomán felveti a kérdést, hogy az idézetekben „a nyelvi kifejezés mikéntje, formai alkotottsága hatásos-e, vagy pedig a nyelvtől független valami, amit Zlinszky „dús érzelmi háttérnek” nevez, Bally pedig szituációnak, nyelven kívüli adottságnak.” (NySt. 128.)

De nyugszik immár csendes rög alatt,
Nem bántja többé az Egy gondolat.

Aranynak ezt az ismert versmondátát elemezve, Zolnai azt szűri le, hogy az „érzelmi háttér” adva van a kijelentő mondat tartalmában, persze csak annak a számára, akiben ez a tartalom érzelmi asszociációkat kelt, vagyis „nincs külön *formatívum*, amely nyelvi hordozója, kifejezésbeli módosultsága volna az érzelemnek.” (NySt. 128.) A *formatívum* műszót Vossler egyik esszéjéből veszi át Zolnai. Jelentése eredetileg a szó hangalakjához fűződő értékelés. Talán az a gazdagodás, amelyet egy nyelv jelentéstörténete folyamán magára vesz. Hogy világosabb legyen a *formatívum* fogalma, nemcsak a Vossler által emlegetett *suffixumokat* és *prefixumokat* idézi fel Zolnai, hanem megtoldja azzal, hogy „a magyarban kétségkívül vannak »előkelőséget« kifejező névsuffixumok, amelyek nemesi nevekből — természetesen csak utólag — absztrahálták hangulati jellegüket (-*szky*, -*vics* stb.). Sőt maga a helyesírás is lehet *formatívuma* a »genus gloriativumnak«, amire jó ellenpróba a komikumként használt *y* (*Föntebby*).” (NySt. 129.)

De van-e mindennek köze a Bally-féle expresszivitáshoz?

Kétségkívül van, de csak áttételesen, több lépcsőfokos közvetítéssel. Azt hiszem, éppen ez a messzire nyúló, lazán kötődéses összefüggéssor vagy inkább -bokor jellemző Zolnai szemléltető módszerére, tárgyalási rendjére.

A kiinduló tétel (adott esetben Bally expresszivitás-elmélete) csupán az alapakord a magyar tudós számára, hogy ismereteinek tárházából kiemeljen és útjára indítson egy asszociációs láncot, melynek szemeit rendszerint egy vagy több irodalmi, költői példa fűzi egybe. A láncszemek közt hol lazul, hol meg szorosabbá válik a kapcsolat, de szakadás sehol sincs. Így mindig könnyű, és mindig be is következik a kiindulópontozóhoz való visszafordulás, hogy azután új irányban, új fonál legombolyítása kezdődjék: „Visszatérve a *formatívum* nélküli, nyelvi eszközök híján is meglevő érzelmkifejezésre: Bally kétségen kívül megállapítja, hogy a puszta szituáció is közvetíthet érzelmeket. Molnár Ferenc Ördög című darabjának végszava: *Voilà!* — a szituációból nyeri érzelmi teljességét.” (NySt. 129.)

Molnár Ferencet követi Goethe, Goethét a Molnár Anna ballada és Farkas Imre, azután ismét Arany János, Berzsenyi, A. Schnitzler, Goethe a Wertherrel, majd Montaigne, Corneille, Boileau és Homérosz. Felsorolni is elég. De szó sincs itt valamiféle öncélú citatológiai halmozásról. A felsorolt példák itt is, mint az előbbieken, szoros logikai rendben épülnek az alaptételre: az expresszív nyelvi kifejezések és az affektív háttér (Ballynál szituáció) kettős dilemmájának ingadozó határsávjára.

Zolnainak éppen úgy, mint Ballynak a szótárából hiányzik a szocialista tudományban egykor unos-untalan hangoztatott dialektikus szemlélet, dialektikus látás-

mód kifejezés. A konklúzió megfogalmazása mégis dialektikus: „A határokat, ahol a szituáció végződik és a *nyelvi* kifejezőség kezdődik, nem is lehet pontosan meghúzni. A gyakorlat nem ismer szélsőséges, absztrakt eseteket.” (NySt. 130.)

Ez a tanulmány első részének végső tanulsága.

Ugyanilyen természetes könnyedség, az alapkérdés logikus továbbgördítése indítja a következő részletet is: Ha a *nyelvi* kifejezések rovatából egyre több tételt átírunk a szituáció javára, ahogyan Bally teszi, „jogos a kérdés, hogy milyen eszközei maradnak hát a nyelvnek.” (NySt. 132.)

Bally abból az ismert tényből indul ki, hogy a *nyelvi* kifejezés sohasem egyezik a kifejezett gondolattal, még kevésbé az érzellemmel. Zlinszky felfogása szerint is „a nyelv közvetlen érzelmkifejező eszközei csekély számúak és kezdetlegesek.” Ebből pedig az következik, hogy „a nyelv nem tudja közvetlenül és maradék nélkül kifejezni az érzelmeket, hanem csak úgy, hogy a kifejezetlen érzelmet átalakítja a kifejezésbe *beleértett asszociációk* játékvá; hogy az érzelmkifejezést a kifejezéshez kapcsolódó társulások hatóerejére bízta.” (NySt. 132—3.) Bally tömör megfogalmazásában: „Le langage, intellectuel dans sa racine, ne peut traduire l'émotion qu'en la transposant par le jeu d'associations implicites.” (NySt. 133.)

„A *beleértett* vagy talán helyesebben: *beleértett*, bennfoglalt asszociáció (association implicite) sarkalatos pontja a Bally elméletének. A terminus megérdemel egy kissé részletesebb kifejtést. Vegyük Petőfi szólását: »*Ti fekélyek a hazának testén...*«” (NySt. 133.)

Íme az előbbi modell ismétlődése. Első mozzanat: a kiinduló tétel megjelölése; második: a részletesebb kifejtésre utalás; harmadik: a költői idézet (idézetek) és annak (azoknak) elemzése; végül az idézetsort záró összegezés, mely rendszerint tovább lendítő trambulín a következő fejtegetéshez — természetesen ugyanennek a modellnek az ismétlésével. A zárótétel ebben a részben így hangzik: „A kifejezésben implikált asszociációk mármost természetszerűen két csoportra oszlanak. Lesznek olyanok, amelyek a jelezőhöz kapcsolódnak, tehát a nyelv érzéki benyomásaival függnek össze, — és olyanok, amelyek a jelezett fogalmat képpé alakítják át.” (NySt. 134.)

Aki nem olvasta Zolnai tanulmányát, az eddigiek alapján az is teljes biztonsággal megjelölheti a következő bekezdések tartalmát: példák és elemzések a kifejezőség e kétféle formájának, ill. lehetőségeinek bemutatására. Ezekben az asszociatív kapcsolatokon nyugvó, gyakran távoli tájakra sodró, merész ugrásokban aligha kelhetnének versenyre a stilisztika mesterével.

A signifiant-hoz fűződő, tehát a *nyelvi* kifejezőséghez kapcsolódó érzelmi mozzanatok területe különösen alkalmas a többirányú kalandozásra. Szerzőnk szerint is ez az a terület, „ahol a legnagyobb tere van a dilettantizmusnak, népszerű Ars poeticáknak, költők hozzászólásainak, »hangesztétikai«, nyelvzsépség körüli áradozásoknak, nem is szólva arról az eredendő bűnről, amely ősi értelmet tulajdonít a modern szók egyes hangjainak, mint pl. FOGARASI JÁNOS tette (A magyar nyelv metaphysicája. 1834).” (NySt. 134.)

E kitérő után ismét visszatérés következik Ballyhoz, aki „nem bajlódik a nyelvzsépséggel, a nyelv esztétikai hatásával, hanem azt keresi, hogy az érzelem merre tör magának utat és miként fejeződik ki csupán a hangbeli eszközökkel.” (NySt. 135.) Itt

szóba kerül a fölkiáltás, az indulatszók akusztikai expresszivitása, majd pedig a mondat melódiája, mely „minden nyelvben más és más, és különböző érzelmek fölkelésére alkalmas”. A kifejezőséget szolgálhatja azután egy ad hoc alkalmilag erősítő hangsúly vagy hangnyújtás, és persze szintén idetartozik a ritmus ezerféle fajtája s a mondatmelódia gazdag irodalmú, széles skálája (NySt. 136—7).

A kifejezésben implikált asszociációk másik, a jelezett (signifié) elemhez kapcsolódó csoportjában a képek, figurák, trópusok uralkodnak, „ahol az asszociációkat nem hang-helyettesítés, hanem képzet-helyettesítés evokálja.” (NySt. 138.)

Legérdekesebbek az olyan esetek, amikor a kétféle implikált asszociáció egyszerre lép föl: hozzákapcsolódik a jelezetthez és a jelezőhöz egyaránt. Csak természetes, hogy ezt a típust egy Ady Endre-idézet illusztrálja:

Nagyot lökött rajta pár *csalafinta*
S messziről milyen pompás volna bámulni:
Nini, *a hinta!*
Hogy lóg az öreg sötét Föld,
Hinta, *palinta* . . .

(A nagy hintajáték)

Ha valaki még egyszer meg akar győződni Zolnai ismételten vázolt módszeréről, a tanulmány befejező részében végigkísérheti a szerző gazdag példatárát azokban a vitás esetekben, amelyekben kétséges, hogy a „jelezőhöz vagy a jelezetthez fűződik-e a bennfoglalt asszociáció”; ill. azt kell eldönteni, hogy „implikált-szintetikus kifejezésről van-e szó, vagy analitikus explikációról.” (NySt. 139.)

A szerte cikázó képzettársítások bravúros játékát a tanulmánynak ez az utolsó részlete is sikeresen példázza. Ám lemondva ennek az áradó lendületnek nyomon követéséről, csupán néhány — úgy gondolom — sajátosan Zolnai Béla-i vonást emelek ki.

a) Egy Bally-inspiráción alapuló kijelentés: „ézelmiség ott van jelen, ahol elrejtünk, elhallgatunk valamit a beszéd mögött.” (NySt. 140.) Ez a sejtetés művészete, Zolnainak egyik kedvelt, másutt is élénk színekkel ecsetelt tétele: „A logikai homályosság, a fogalmi világosság hiánya kétségkívül kedvező talaj az érzelmek kibontakozására. A sejtetésben több a művészet, mint a pontos körülhatárolásban. [. . .] Volkelt egyik nyilatkozata arra utal, hogy az esztétikum több mint a logikus és értelmi megértés és valami rejtélyes, szavakba nem foglalható mélységet tartalmaz” — olvashatjuk *Az idegen szavakban* (NySt. 36). Ugyanitt egy lapalji jegyzet arra hivatkozik, hogy a „nyelvbéli »homályosság« kérdése a magyar kritikában is fölvetődött. Vö. LUKÁCS GYÖRGY, Arról a bizonyos homályosságról. (Előszó az Esztétikai kultúra. 1912. c. fűzethez); IGNOTUS, A fekete zongora. (Kísérletek. 1910. 138); HORVÁTH JÁNOS, Ady és a legújabb magyar líra. 1910. 33.” (NySt. 37.)

b) Az expresszív jelzővel kapcsolatban a „*Perfid Albion*”, „*Fehérölű Aphrodite*” példákat idézi Zolnai, majd hozzáteszi: „Az ilyen jelző pedig nem más, mint synekdoche, ahol a jelző és a jelezett szó azonosítása szintetikus és elhallgató (implikáló) művelet. Mennél komplikáltabb a jelző, annál teherbíróbb a szintézis. Bally nem

gondol ilyen példákra, mert az analitikus francia nyelv nem ismer ilyeneket. De annál több van belőlük a németben vagy a magyarban.” (NySt. 141.) A francia és német irodalom kitűnő ismerője gyakran alkalmaz ilyen szembeállításokat, különösen a magyar és francia nyelv és gondolkodásmód azonosságát vagy eltérését emlegeti előszeretettel máskor is (pl. *A magyar stílusban*, NySt. 205, 208, 211, 212, 222 stb).

c) Zolnai Béla stílusáról külön fejezetben szólok. De a Bally-féle expresszivitás taglalása során kár volna kiragadni az alábbi részletet eredeti környezetéből. Így ui. még élesebben megmutatkozik, hogy a komoly téma nem zárja ki a játékosabb megformálást vagy a kissé ironikusan humoros hangvételt. A hasonlatról mint a képi kifejezés eszközéről sokféle vonatkozásban sokféle vélemény elhangzott már. Gúnyosan elmarasztaló hangon nyilatkozik az analógiás túlzásokról pl. A. Gide: „Il n’y a pas pire ennemi de la pensée que le démon de l’analogie. Quoi de plus fatigant que cette manie de certains littérateurs qui ne peuvent voir un objet sans penser aussitôt à un autre.” (Idézi St. ULLMANN, *L’image littéraire*. In *Langue et Littérature*. Paris, 1961. 41—2.)

Zolnai szemében nem ellenszenves az, ha gazdag asszociációk ékelődnek két távoli dolog közé a hasonlítás folytán: „A szintetikus kifejezés egy villanással megmutatja azt, amit az analízis csak hosszú magyarázó keresés után tudna földeríteni. Nem véletlen, hogy az expresszionista művészet [. . .] neve találkozik Bally műszavával, az expresszív kifejezéssel: az expresszionisták is úgy akarnak (sajnos, inkább csak akarnak) valamit kifejezni, hogy az spirituálisan benne foglaltassék a műalkotásban, amely nem utánoz, nem fotografál, nem ad leírást, magyarázatot, hanem mintegy sugározza a dolgok lényegét és összefüggéseit. . .” (NySt. 142—3.)

Egy 1984-ben megjelent tanulmány szerzője arról panaszkodik, hogy az érzelemkifejezéssel kapcsolatos terminusok használatában „nagyfokú bizonytalanság és önkény” uralkodik (PÉTER MIHÁLY, *Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben*. ÁNyT. XV[1984], 219). Pedig — tehetjük hozzá — az érzelemkifejezés, emocionalitás, affektivitás stb. fogalmak jelentősége egyre fokozódik nem is csupán a stilisztika, hanem a kommunikációs folyamat vagy a szövegten elméleti kérdéseinek vizsgálatában is. Az érzelemkifejezéssel összefüggő terminusok sorát szaporítja az R. JAKOBSON kommunikációs modellje nyomán elterjedt „evokatív funkció” kifejezés is (Hang—jel—vers. 1964, 217). Ennek tisztázatlanságáról panaszkodik FABÓ KINGA (Nyr. 109[1985]: 212).

Zolnainál még nincs szó a nyelvi kommunikáció elemeinek és funkcióinak olyan szembeállító felbontásáról, mint Jakobsonnál. Ez természetes. De a nyelv és beszéd kettősségére utalás alapján Zolnai fejtegetésében kikristályosodik az a felfogás, hogy az expresszivitás a nyelv, az emotív funkció a beszéd síkjába tartozik, s ezzel különbségük és (dialektikus) egységük egyaránt megjelölhető. A nyelv és beszéd (*langue—parole*) különbségét, egyben összetartozását Saussure nyomán így jelöli meg Zolnai: „A nyelv egy hallgatólagos konvenció uralma, konzerváló tényező, amelynek anyaga és rendszere közös kincs: az általános érvényű, mindenkitől elfogadott jelentéshordozók és kifejezőjelek összessége, normatív létezése. A beszéd egyéni és konkrét esetben való alkalmazása, akcióba-léptetése a nyelvnek. A kettő nem fődí egymást s a nyelv-

nek és beszédnek egymáshoz való viszonya is más és más lehet a különböző nyelvekben.” (NySt. 126.) Zolnainak ez a tétele teljes összhangban van a mai fölfogással (Vö. pl. KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. 1970. 180; SZATHMÁRI ISTVÁN, MNy. LXXXIII[1987] 287). Az expresszivitás tehát úgy tekinthető, mint a nyelv kifejező képessége (és pedig potenciális képessége, tehát lehetőség), az emotív funkció pedig e képesség realizálódása (vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Megjegyzések az érzelmerkifejezés kérdéséhez: Nyr. 110[1986]: 346—9).

A tanulmány befejezése nagyrebecsülő elismeréssel nyilatkozik Bally munkájáról. De a tovább néző kritikus szem kételyeit sem titkolja el: „Bally új rendszere mindenesetre az első nagyobbszabású kísérlet az emotív nyelvi jelenségek összefoglalására. Ami Nyropnak nem sikerült, ő azt most játszva elintézi.” (NySt. 147.)

Körmondat és tiráda

A nyelvtan, nyelvművelés, stilsztika szorosan egybefonódó szálai gyakran okoznak gondot vagy zavart e rokon stúdiumok művelői számára. Az elvi tisztázatlanság — érthetően — leginkább a magasabb rendű, bonyolultabb nyelvi jelenségek — mondat, összetett mondat, szöveg — vizsgálatában nehezítik az eligazodást. A régi stilsztikák legtöbbször nem is foglalkoztak a mondat stílussajátságaival. A modern stilsztikai rendszerezés szerint viszont „a normatív leíró nyelvtan értékeli, rendszerezi [...] a mondat nyelvi tényeit, eszközeit. A stilsztika pedig azt kutatja, hogy a nyelvtanban rendszerezett kifejezési eszközöknek mi a stílusértéke, milyen stílusneveknek, stílusárnyalatoknak a tipikus eszközei.” (StilV. 235.) Ennek az általános tételnek gyakorlati érvényesítését azonban vajmi „kevés szilárd eredmény” támogatja — panaszkodnak a stilsztika művelői (StilV. 236). Ez pedig annál sajnálatosabb, minthogy a mondatstilsztika hiányára már félszázaddal ezelőtt rámutatott Zolnai Béla *Körmondat és tiráda* c. tanulmányában (1929). Nemcsak megállapította, igyekezett eltüntetni is a stílusvizsgálatnak ezt a fehér foltját.

Az elméleti irodalom szegényessége arra készítette Zolnait, hogy a klasszikus retorikák és stilsztikák hagyományos fejezeteihez forduljon. Éles szeme fölismerte azt a korábbi kutatóktól nem méltatott különbséget, hogy „a latin retorizmus bonyolult alakzatai [...] jórészt mesterséges képződmények, és az irodalmi nyelv stílusába tartoznak, a modern példák ellenben a beszélt nyelv familiárisabb logikájából nőttek ki. Ott a fegyelmezett gondolkozás értelmi játéka [...]; emitt rövid lélegzetű mondások, [...] pongyola, érzelmirányította szintaxis, népies szólásmódor, amely egyik szavát a másikba ölti...” (NySt. 150.)

Zolnait — ezt ma sajnálatosan kell elkönyvelnünk — csak az irodalmi forma érdekli, annak is legművészibb, legválasztékosabb megjelenése: a körmondat. Irodalmi szempontú fölfogása azonban nem teszi elfogulttá. Tárgyilagosan megállapítja, hogy a körmondat megalapítói, a régi görögök a szónoklásból, tehát az élő beszédnek nemesebb, mesterségesebb fajtájából alakították ki a körmondatot, „nem pedig az értekező próza írott nyelvéből, amint gondolni lehetne.” (NySt. 154.)

„Úgy látszik, két fajta körmondat van:” — írja tovább — „az értekező próza nehézkes, bonyolult periódusai és a szónoki pátosz áttetsző, világosan áttekinthető szerkezetei között különbségnek kell lenni. Ott a sokféle és különmemű elemekből álló hosszú mondat esetleg megnehezíti a megértést; itt a gondolatok nagyobb, harmonikus egységbe foglalása, egy vezető mondat felé terelése éppen ellenkezőleg, logikai vázat ad a hallgatóságnak.” (Uo.)

A továbbiakban a szerző elemzi a két logikai pilléren nyugvó klasszikus körmondatot; költői példajaként a Kesergő szerelem egy strófáját idézi. De a körmondat igazi talaja nem az akusztikailag igényesebb kötött beszéd, hanem a szabad próza (Eötvös, Kölcsey).

A logikailag, szerkezetileg zárt klasszikus körmondatból mint alaptípusból vezethető le az a bonyolultabb szerkezetű mondatforma, melyben a kettősség egy hosszú láncolattá oldódik szét. A részek kohéziójának erejét itt az asszociációs egymásba kapcsolódás biztosítja. Ilyen módon bonyolult mondatszövevények jöhetnek létre, melyekben minden új tagmondat látszólag előre kigondolt terv nélkül, de szoros kapcsolással, az előzményekből folyik. „A vezető mondatok koordináltak: itt a leglazább a belső kohézió. De a mellékmondatok szálai oly erősen kapcsolódnak és kacskaringóznak a főmondatok köré, és a főmondatok olyan magától értetődően kapcsolódnak az előzményekhez, hogy az egész mondatbozót egységes, zárt szerkezetként hat.” (NySt. 162.) Az ilyen körmondati típust „barokk mondatszövevénynek” nevezi szerzőnk (NySt. 161), bár a „népi elbeszélő” jelző talán még jobban illenék rá. (Vö. VERES PÉTER kijelentését: „megfigyeltem, hogy az elbeszélő prózáimban ott születnek a hosszú és sokszorososan összetett mondatok, ahol nem a cselekmény, hanem az életkörülmények vagy a lelkiállapotok leírása következik, ahol tehát a sokat emlegetett szociográfiai vagy paraszti ismeretanyag vagy általában az életanyag közlése ragadja magával az író. Miért születhetnek éppen ilyenkor a sokszorososan összetett mondatok? Azt hiszem ugyanazért, amiért a népmesében; az élőbeszéd sodra hozza.” Közös gondolatainkról. 1955. 216.)

A harmadik, romantikus tirádának nevezhető típus szintén a klasszikus „poláris-kettős” körmondatból eredeztethető. A kiindulást itt „azok a körmondatok alkotják, amelyekben a zárt szerkezet még megvan, de ezen belül az egyes részek tetszés szerint szaporíthatók, és az egyenrangú részek nagy száma annyira dominál, hogy a logikai szerkezet másodrangúvá lesz.” (NySt. 165.)

A *tiráda* műszó a „nyitott” szerkezetű, „végtelenbe mutató” mondatkomplexumra utal. „A barokk mondat útvesztőihez hasonlítva nyílt-egyenes országút az ilyen vég nélküli mellérendelése a főmondatoknak, amelyeknek kohézióját csupán az alany közössége és az »összekötő« pontosvessző adja meg.” (NySt. 167.)

A húszas évek végén, amikor Zolnai ezt a tanulmányát írta, még szó sem volt szövegtanról. Az ő szemléleti alapja a nyelvésztétika volt. S a nyelvésztétikát az összetett mondat kétféle szempontból érdekelheti: „akusztikai oldaláról, keresve benne a próza metrikáját, a numerus, a mondatritmus hullámvázait [. . .] De nézzük az összetett mondatot logikai, formális szempontból is: milyen struktúrában épül fel a periódus; a szerkezet mineműsége kifejez-e sajátos lelkitalmat és fűződik-e a mondatok vázához valamiféle hangulat.” (NySt. 151.)

A mi számunkra viszont sokkal fontosabbak Zolnainak a bonyolult nyelvi szerkezetek összefüggéseit feltáró megjegyzései, a szövegkapcsoló kohéziós elemek felismerése és találó jellemzése, amelyek igényt tarthatnak a mai szövegkutató vizsgálatok figyelmére is. Ha nem ismernénk a szerzőt és munkájának keletkezési idejét, nyugodtan sorolhatnánk egyes tételeit a modern szövegtan fontos elemei közé.

Szóhangulat

A szóhangulat kérdései egész pályája folyamán foglalkoztatták Zolnai Bélát. E kérdéscsoportba tartozó elgondolások, megfigyelések, hatalmas anyaggyűjtés, ötletes meglátás és megérzés, művészi átélő képesség és sokoldalúan képzett tudatosság mind-mind pazar gazdagsággal halmozódik fel ebben a tekintélyes tanulmányban: *Szóhangulat és kifejező hangváltozás* (1939).

Egyébként is Zolnai többször hangoztatott alapelve volt, hogy a tudomány nem ismer befejezett, lezárt témát. E sokszorosán igazolt elvi tétel, új szempontok, új eredmények, a valóság új meg új oldalának megismerése és felhasználása tükröződik e munka megújításában (NyHang. 1964). Maga a szerző hangsúlyozza az új kiadás elé írt bevezetőjében, hogy régi munkája formában és tartalomban megújulásra, tetemes kibővülésre szorult. „Azóta nagy változások történtek a nyelv akusztikájának birodalmában. A nyelv hangtanára vonatkozó tanulmányok [...] termékeny szempontokkal és anyaggal gyarapították a nyelv hangesztétikájának ismeretét. Maga a rohanó és átalakuló élet is nem egy hangbeli változással lepte meg a stílusvizsgálókat és nyelv művelőket.” (NyHang. 5.) Érthető tehát, hogy a korábbi tanulmány nemcsak átdolgozva, hanem új fejezetekkel önálló köteté bővülve látott napvilágot.

Az eredeti cím első eleme a *szóhangulat* mint a szerző szerencsés műszava általánosan elterjedt szakkifejezéssé vált (1. az Esztétikai szempontok a nyelvtudományban c. fejezetet). A *kifejező hangváltozás* többé-kevésbé az expresszivitás szó magyar megfelelője, de kissé egyénítve, tágabb értelemben: „ide tartozik minden eset, mikor a beszélő eltér a nyelvközösség (nyelvjárás, stílus) normális, hagyományos hangkincsétől és új hatásokat keresve bővíti, gazdagítja a beszédet.” (NyHang. 284.)

A Zolnaitól itt hangsúlyozott eltérés (deviáció, Abweichung, écart, deviation) mint stílusfogalom ismét egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek újabban is tovább gyűrűznek a stíluselméletben (vö. JEAN COHEN, *Structure de la langue poétique*. Paris, 1966; BARBARA SANDIG, *Stilistik. Pragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung*. Berlin/New-York, 1978. 201; SOLOMON MARCUS, *A nyelvi szépség matematikája*. 1977. 28—9; SZATHMÁRI ISTVÁN, in *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtanának köréből*. 1983. 332—3. stb.)

„Az ember értelmi és érzelmi köre folyton bővül, gazdagodik — fejtegeti tovább Zolnai — a meglévő kifejezés sohasem elégti ki a beszélőt. Az expresszív jelleg is idővel elhomályosulhat: a gyakran használt hangkomplexum megszokottá válik, kiejtése közömbössé szűrül . . . Az érzelem pedig mindig »kimondhatatlan« marad, de a beszélő, író mégis megkísérli, hogy új és új formát keressen az örökké kielégület-

len tartalomnak. Az érzelem nem ér rá válogatni a meglevő anyagban és túlradó intenzitása mindig erősebb és erősebb hatásokat kíván.” (NyHang. 284.)

A megújított munka *Nyelv és hangulat* címét *A nyelv akusztikája* alcím pontosítja, és fűzi egybe a kötet sokfelé ágazó fejezeteit. A mai olvasó számára nemcsak a kiegészített és részben átdolgozott szöveg tanulságos, hanem az is, hogy a negyed századdal korábban íródott tanulmány milyen tudományos szintet képviselt és milyen hatást váltott ki a maga idejében. Mindkét kérdésre rávilágít egy a Nyugatban megjelent recenzió, mégpedig Radnóti Miklós tollából (XXXIII[1940], 220—1). Radnóti nagy elismeréssel szól Zolnai Bélának stílustörténeti és nyelvészeti kutatásairól, melyek „Gombocz Zoltán halála óta egyedülállóak irodalmunkban és tudományunkban.” Zolnai új munkája „szinte szintézise az eddigi eredményeknek, s egyúttal rendszeralkotó mű. A részletkutatást sejtető cím mögött a nyelv emocionális elemeinek teljes és részletes vizsgálata rejlik, a nyelvészeti tudománytörténeti áttekintése és a vizsgálati módszer alapvetése.” Nem meglepő, hogy a költő recenzenst, Zolnainak a szegedi egyetemen egykori tanítványát a költészet—zene, a különböző érzékterületeket egymásba fonó „színes hallás” (milyen találó kifejezése a *szinesztézia* műszónak — B. L.), a komplikációs lelkiállapot fejtegetése ragadja meg elsősorban. De az elismerő, sőt dicsérő jelzők mellett nem hiányzik a kritikai hang sem, mégpedig — érthetően — a rímmel foglalkozó fejezetről.

A tanulmány legérdekesebb fejezeteinek egyikét a hangmetaforát tárgyaló részben látja Radnóti. Teljes joggal, hiszen a Fogarasi János-féle délibábos nyelvelmélet és a józan tudományos felfogás határait vonja itt meg Zolnai. Méltányolva a Fogarasi által ösztönösen megsejtett föltevés értékét a „vastag és vékony” hangok tulajdonságairól, Zolnai megállapítja, hogy vannak bizonyos alakpárok, melyeknek veláris változata „intenzívebb jelentésű vagy valami távolabbi dolgot jelöl meg, mint a palatális forma.” (NyHang. 184.) Ennek a már Fr. Müllertől és W. Humboldtól leírt és Wundt óta *hangmetafizika* néven ismeretes jelenségnek gazdag irodalmára is utalva említi, hogy az intenzitás és változás megvan az igéknel és a névszóknál, a hangrendi átcsapásokban és az ikerszóknál: „A *kever* »enyhébb« aktivitást foglal magába, mint mélyhangú párja, a *kavar*, a *döbben* spirituálisabb, mint a hangos *dobban*. (186.) Hozzáteszi azonban, hogy „a magyarban mindenesetre óvatosságnak kell lennünk [. . .], mert nyelvünk hangrendi párhuzamossága lehetővé teszi nagyon sok szónak az »átcsapást«.” (Uo.) „Tény, hogy a hangmetafora ma már csak analógiás alapon vagy csak korlátolt területeken keletkezik és az indulatszók, hangutánzók [. . .] nem szükségképpen, csupán konvenció vagy jelentéskonvergencia esetében »fejeznek ki« valamely jelentést. Mindaz, amit hangszimbolika címen proponálnak, mint a nyelv onomatopoetikus eredetének bizonyítékát (Humboldt), a nyelvtörténet világánál bizonytalanná válik. Mindazonáltal föl kell vetnünk a kérdést: van-e lélektani alapja a hangmetaforának? A tények láttára mással, mint igennel nem felelhetünk.” (NyHang. 188.) De rengeteg véletlen egyezés is lehetséges a legkülönbözőbb nyelvekben. Mindenesetre „szkepszissel és óvatossággal” kell élnünk — zárja le fejtegetéseit indokolt figyelmeztetéssel a gondosan mérlegelő szerző (NyHang. 189).

A NyHang. kötetbe beiktatott új fejezetek között jelentős helyet foglal el *A költői nyelv hangalakja* c. (14—22), melyben a szerző összefoglalóan fejt ki véleményét a

hangszimbolika sokat vitatott kérdéséről a témával legrésztetesebben foglalkozó könyvhöz, FÓNAGY IVÁN, *A költői nyelv hangtanából* (1959) kapcsolódva. (A hangszimbolikáról összefoglalóan l. még SZATHMÁRI ISTVÁN, *NéprNytud.* XIV[1970], 67—83; T. MOLNÁR ISTVÁN, *MNy.* LXXX[1984], 476—84.)

Zolnai fölfogása egy fokkal szigorúbb Fónagyénál, s talán még árnyaltabban közelíti meg a valóságot. Véleménye szerint nyilvánvaló, hogy a hangoknak — megfelelő körülmények között — van bizonyos sajátos jellegük, akusztikai kifejező alkatuk. Van hangszimbolika. De azt is hangsúlyozza, hogy tisztában kell lennünk a jelentés és akusztika konvergenciájának követelményével. Tehát a hangok nem önmagukban kifejezők, hanem a jelentés sugárzik át rajtuk. „Meggyőződésem — mondja Zolnai —, hogy a jelentésnek nemcsak tartalma és köre van, hanem *intenzitása* is, amely esetről esetre a körülmények szerint változik [. . .] Hangjelleg valóban létezik, de önmagában szunnyadó, lappangó állapotban létezhet és csak a kedvező szövegösszefüggés duzzaszthatja expresszívú.” (NyHang. 19.)

Életünk mai tempója mellett, a sokat emlegetett gyorsuló időben egy-két évtized óriási változásokat hozhat egyes tudományterületek fejlődésében. Ilyen kutatási terület a kvantitatív nyelvészetté fejlődött egykori nyelvstatisztika. Zolnai még ilyen címen iktatott könyvébe egy új fejezetet, mely lényegében néhány hangstatisztikai tanulmányról számol be. Elismerést érdemel a szerző jó érzékű meglátása, fogékonysága az új lehetőségeket sejtető módszer iránt. De megjegyzései — a számítógépes sok irányú kutatási területek és eredmények mai birtokában — napjainkban már csupán muzeális értékű, kortörténeti dokumentumok.

Félreértés ne essék! Ez az elmarasztalás nem a *Nyelv és hangulat* egészére, csupán a nyelvstatisztikai fejezetre vonatkozik.

Ezzel szemben ugyanis meglepően korszerű, a modern nyelvtudomány, közelebről a szövegtan számára igen hasznos és fontos részleteket tartalmaz — többek között — a könyvnek *A mondat akusztikája* c. fejezete (NyHang. 246—57).

Az, amit itt Zolnai a mondat akusztikájáról megállapít, értelemszerűen érvényes a szöveg akusztikájára is, és szervesen beilleszthető — sőt talán még helyesebb volna így mondani: beillesztendő — a szövegkoherencia elemeinek, ill. a szövegstruktúrának vizsgálatába.

Milyen igaz, hogy „az írásbeliség, a »látható nyelv« annyira meghatározza a mondattal [ill. a szöveggel — B. L.] szemben való magatartásunkat, a mondat »szemléletét«, hogy szinte nem is gondolunk arra: a mondatot nemcsak »szemlélni«, hanem hallani is lehet.” (NyHang. 247.)

És tovább: „Nyilvánvaló, hogy a mondat akusztikája, hangzásbelisége a szerkezetétől is függ. A bonyolult körmondat szimfonikus dallama más, mint a rövidé.” (Uo.)

Konkrét példát is mutat a szerző az akusztikai szempontú elemző vizsgálatra. Idézi Szentkuthy Miklós *Prae* c. regényének egy mondatkolosszusát (egyet a 632 lapon át hömpölygő 32 soros mondatok közül), s az alábbi megjegyzéseket fűzi hozzá: „Nem szólva most a gondolatmenet mesterkelt tekervényeiről, a logikai összefüggés bujkálásairól, a prózaritmus szándékos hiányáról és csak a mondatot mint akusztikai

jelenséget nézve: mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a szerző szándékosan ilyen hosszú hangbeli egységnek kívánja nyújtani a mondatot. Egy ki nem elégülő melódiai sort kapunk, amelynek lezárulását folyton kitolja, odázza a költő. Ha nem ez a stílus szándéka, széttördelhette volna a mondatot [. . .] A mondat olymódon nyolc kisebb mondatba hullana szét, mindig alulról újakezdődő, emelkedő és föl-le hullámzó, végül lebukó melódiával. De az író megszüntette a belső sorompókat és halkulásokat. Így aztán korlátozás nélkül, egybeolvadva hangzik tovább a hangáradat. Ez az állandó, fokozott sietés, lüktetés, meg nem állás a mondat zenei jellegét a forte és a lebegés nivóján tartja.” (NyHang. 251—2.)

Ezzel a „konfúzus” zeneiséggel szembeállítható Arany Jánosnak A fülemile c. költeménye, pontosabban annak az a 22 sorból álló mondata, az a fokozódó gondolatritmusú és fortisszimóban bezáruló mesteri tiráda, „amely a fülemile énekét van hivatva — akusztikai tagoltságával, mellérendelő szóhalmozásával, rövidülő és ezáltal gyorsuló sorokkal — aláfesteni [. . .] Ez a »dalfestő« betét széles, nyolc szótagú, epikus sorokkal kezdődik. A szólamok és mondatok beleilleszkednek a vessorok kereteibe, a hangzás egységei egyúttal az értelem egységei is.” (NyHang. 252.)

Kifejti a szerző azt is, hogy a „mondat akusztikájának egyik fontos tényezője — az összetett mondatrész mondatokra tördelődő szerkezete mellett — a mondategység belső hullámzása, a szintagmák eloszlása, rövidsége és földuzzadása. A jelzős szerkezet például lehet egyszerű és lehet túlterhelt [. . .] Amíg a jelzőhalmozás véget nem ér, a hangnívó nem ereszkedhetik le és szünet nem következhet be. . .” (NyHang. 254.)

Végül arra hívja föl a figyelmet, hogy meg kellene vizsgálni, milyen következményei vannak a szórend variációinak akusztikai szempontból. Zolnainak erre a megjegyzésére utal Gáldi László is STEPHEN ULLMANN tanulmánykötetével (*Style in the French Novel*. Cambridge, 1957.) kapcsolatban (FilK. VI[1960.] 452). „A relációs hanghatások is összefüggnek a mondat belső szerkezetének kérdésével” — összegezi fejtegetését Zolnai (NyHang. 257).

Egy kis rosszindulattal talán még abban a megjegyzésben is lehetne szövegtani vonatkozásokra utalást találni, amellyel Zolnai önkritikusan megállapítja: „A körmondat és tiráda belső szerkezetét vizsgálva (*Nyelv és stílus*, 149) magam is elhanyagoltam az akusztikai szempontokat. Nyilvánvaló, hogy a szélesen, bágyadtan terjengő klasszikus körmondat, a szűk csigaházban bűgő tizenégsoros szonett, a Himfystrófa csupán nyolc, rövidebb sorokra tördelt egysége, a zsúfolt mondanivalókban tekergő barokk mondatszövevény, a modern szabadvers laza szekvenciája vagy logikai retardálókkal lassított, kitérésekkel fékezett, biztos gondolatmenete — mint Babitsnak a filozófus haláláról írt verse —: valamennyi a tartalommal és a formai szerkezettel összhangban levő specifikus zenei hatásokat keltenek.” (NyHang. 249—50.)

A *Nyelv és hangulat* utolsó, ugyancsak újonnan beiktatott tekintélyes fejezete a *Visszapillantással* együtt (257—94) olyan sok jelentős, időszzerű, különféle vonatkozásokra, összefüggésekre is kiterjedő megfigyelést, elgondolkodtató vagy vitára ingerlő

tételt halmoz föl, hogy azok részletes taglalása, pozitív, negatív értékeinek mérlegelő elemzése külön tanulmányt igényelne.

A kritika és szakirodalom mindezeket eddig nem méltatta figyelemre.

A magyar stílus

Tudománytörténeti érték szempontjából talán nem tartozik Zolnai élvonalbeli munkái közé *A magyar stílus* c. írás, mely a Szekfü Gyula szerkesztette *Mi a magyar?* c. kötetben látott napvilágot (1940?).

A két háború közt virágzó szellemtudomány jellegzetes hajtása volt a nemzetkarakterológia, a nemzeti jellem kutatása. Ennek az irányzatnak a maga korában nagy népszerűségnek örvendő, híres európai képviselője HERMAN KEYSERLING Európa színeképe (*Das Spektrum Europas*. Heidelberg, 1928) c. munkája. E könyv egyik fejezete elismerő, sőt dicsérő hangon szól a magyarságról, Európa „legarisztokratikusabb jellemű” népéről. A magyar nemzetkarakterológia legjelentősebb terméke a *Mi a magyar?* c. tanulmánygyűjtemény. Szerzői a magyar szellemi élet reprezentáns képviselői. Az általuk rajzolt, többnyire elfogultan torz képről már annak idején elítélően nyilatkozott Németh László, valamint Illyés Gyula, akinek találó megjegyzése szerint ebben a legtudományosabb nemzetkarakterológiai műben a költők és művészek voltak a szolid realista ábrázolás hívei, a karaktertudósok viszont lírizáltak. (Minderről részletesebben l. LACKÓ MIKLÓS, *A nemzetkarakterológia kérdéséhez*. Kortárs XXIX[1985], 95—115).

Ám éppen sajátosan eltérő tartalmi és formai (műfaji) vonásainál fogva ez az írás nagyon is jellemző Zolnai Béla nyelvtudományi és stilisztikai szemléletére, sőt egész munkásságára. Nem egy tétele igen fontos kérdésekben útmutató érvényű a mai stilisztika számára. Nyilván hasonlóan vélekedett e munkájáról maga a szerző is, másként aligha iktatta volna be változatlanul másfél évtizeddel később összeállított tanulmánykötetébe (NySt. 191—225).

A magyar stílus tehát nem kifejezetten tudományos értekezés, hanem az ún. nagyközönségnek (is) szánt népszerűsítő tájékoztatás, műfaja szerint esszé. Mint ilyen méltán sorolható a XX. század első felében élt jeles magyar esszéisták — Babits Mihály, Halász Gábor, Szerb Antal stb. — művei mellé. Zolnai műveltsége, tudományos felkészültsége, széles látókörű érdeklődése és ismerete, írásának művészi könnyedsége és igényessége, mindehhez egyéniségének olyan adottságai, mint a szintetikus összefüggések szálait felismerő alkotó fantázia, szellemes, játszi elmélkedés, kritikára és önkritikára egyaránt hajlamos fanyar humor, megannyi olyan sajátosság, mely finom ötvözetévé kovácsoltan talán éppen az esszében érvényesülhet leginkább. Az említett körülmények, a dolgozat megjelenésének ideje és helye magyarázza nemcsak a műfaji jellegből adódó könnyedséget, hanem azt is, hogy a máskor következetesen érvényesülő filológiai szigort itt gyakran szellemtörténeti sugalmazású szubjektív és impresszionista tónus váltja föl. De ez nem gátolja a szerzőt abban, hogy a stilisztika néhány alapvető kérdésében kifejtse többnyire maradandó értékű és tanulságos álláspontját. Íme néhány fontosabb tétele!

a) „A magyar nyelv széthullani látszik egy sokféleségbe, és mégis szilárdan összetartja valami belső atomerő, valami gravitáció, örök univerzum-alkotta törvény” — olvashatjuk a dolgozat első soraiban (NySt. 192). Szó sincs azonban arról, mintha a szerző e lírikus hangú kijelentés után elrugaszkodna a valóságtól. „A magyar ember képekben gondolkodik” — írja. (Ez a megfogalmazás az újabb tudományos fölfogás szerint sem megalapozatlan; vö. MOLNÁR ILONA, A nyelv értékeinek kérdéséhez. NyK. LXXXVII[1985], 18.) Hozzáteszi azonban, hogy „ez sokszor ártalmára is van nyelvünk logikai alkatának.” (NySt. 194.) S tovább fejtegetve e gondolat-sort: „Ahol az érzelem és a képek uralkodnak, ott nem lehet szó arról, hogy a nyelv ideálja a világosság, a francia értelemben vett *clarté* legyen. A magyar író eszménye nem az, hogy keveset mondjon sok szóval, hanem az, hogy kevés szóval sokat, minél gazdagabb lelki tartalommal terheset. Ez a gazdagság szükségképpen a logikai alkat rovására megy.” (NySt. 201.) Ha a mai formaművészet és részben a költészet gyakran homályos, sajátos szimbólumrendszerekkel, merész és gyakran nehezen vagy egyáltalán nem követhető asszociációkkal telített alkotásaira gondolunk, csak elismeréssel adózhatunk Zolnai váteszi kijelentéseinek. Az azonban már nagyon is megkérdőjelezhető, hogy az ilyen kifejezőmód, az ilyen stílus tekinthető-e a magyar stílus jellemvonásának, különösen akkor, ha a magyar stíluson nem kizárólag a szépirodalom stílusát értjük. A szubjektív értékelésen alapuló, de reális elemekkel motivált kategorikus megállapítások — miként az előbbi tétel — jellemzik Zolnainak azokat a kijelentéseit is, amelyeket mint a magyar stílus típusjegyeit vonultatja föl. Az a hármás jellemvonás — írja —, „amely a nyelvészemlénynek és stílustörekvéseknek minden magyar korra jellemző attribútuma, vagy legalábbis vitatott problémája: az érzelmesség, az egyéni szabadság és a népiesség” (NySt. 195). A szerzőnek e tétele igazolásául felsorakoztatott példái a kódexíróktól Szabó Dezsőig találóak és meggyőzőek. Legszellemesebb a „józan-realista” Gyulai Pálra történő hivatkozás. Gyulai „csodálattal teszi le a kritikus ész boncolóeszközeit, bevallva, hogy csak intuitív-megérzéssel lehet megközelíteni a »bübájt«, a költői nyelv rejtélyeit. És a lelkesedés óreá magára is átragad, képelete versenyre kel az analizálandó tárggyal.” (NySt. 198.) Vörösmarty nyelvének és a magyar nyelvnek legnagyobb értékeit Gyulai „az érzelmkifejezés gazdag lehetőségeiben [látja], és miközben ezt a kritikus higgadtságával megállapítja, a tudós interpretátor maga is hatása alá kerül az érzelmkifejezés kínálkozó lehetőségeinek.” (NySt. 197.) Azt hiszem, ez a megállapítás akkor is érvényes, ha Gyulai Pál nevét Zolnai Béláéval cseréljük föl.

b) Zolnai több munkájában hangot adott annak a fölfogásának, hogy az idegen szókat stílusgazdagító, ezért szívesen látott vendégnek tekinti (vö. Az idegen szavak c. fejezetet). Ennek megfelelően helytelenítette azt a purista törekvést, amely a két háború közt jelentékeny és hatásos propagandával igyekezett irtani az idegen szókat. Zolnai Béla finom gúnyt sem nélkülöző megjegyzésével határozott, szinte szokatlanul erélyes hangon foglal állást a tilalomfák állításával szemben az egyéni szabadságot követelő stíluseszmény mellett: „A mai nyelvszegényítő, a meglévő nyelvanyagot variáló neopurizmus, amit főleg gyöngye nyelvérzékű honfitársaink propagálnak, — múltó jelenség. A nyelvújító tudott nagy találékonyssággal alkotni, sőt semmiből is teremteni [. . .] A nyelvfejlesztés nemcsak lelki és formai adottság a magyar stílus és

az írók viszonyában, hanem szinte már törvény. Szabadságot az írónak! [...] Nemzeti ideálunk nem a nyelvszegényítés, hanem a korlátok folytonos kiterjesztése; nem tilalomfaállítás, nem a merev stílushagyományok kereteibe való beilleszkedés, hanem a teremtő fejlődés.” (NySt. 205.) „Hivatalos köreink 1932-ben mégis jónak látták purista mozgalmat indítani, hogy nyelvünk *tiszta, zamatoss* jellegét megőrizzük. [...] Igen helyes dolog a nyelvművelés megszervezése, a magyaros sajtóságok védelme gondolkozásunkban és stílusunkban, de sokan a nyelv őrzését kizárólag az idegen szavak üldözésére korlátozzák. Pedig a szó csupán üres hangkombináció, semmi köze a nemzeti értékekhez. Csak a mondatalkotás kohójában válik magyarrá.” (NySt. 218.) Ez a metaforikus képpel lezárt gondolatsor ismét az előrelátó Zolnairól árulkodik. Ha nincs is még szó nála szövegről, de a szövegben látás megmutatkozik.

c) Igen határozott véleménye van Zolnai Bélának a népnyelvről, a népnyelvnek stílusalakító hatásáról, ill. szerepéről. Arany Jánosra hivatkozva utal azokra a jól ismert elvekre, amelyeket a klasszikus népiesség magáénak vall, majd így folytatja: „A népnyelv mint eszmény, mint az egészséges nemzeti szellemnek kifejezője és megvalósítója, gondolkozóba kell, hogy ejtse racionális nyelvművelőinket és nyelvünk hivatalos interpretátorait. A népnyelv, a vidéki szólás, melyből nálunk az irodalmi nyelv kialakult, — ellentétben az udvari, kancellári nyelvekkel, amelyeket a nyugati irodalmak kanonizáltak — távol áll attól, hogy megfeleljen annak a mesterséges nyelvhelyességi és nyelvtisztasági elvnek, amit nyelvőreink követelmény gyanánt fölállítottak. A magyar falu romlatlan, tiszta nyelve: naív illúzió.” (NySt. 220.) Merész szavak ezek különösen abban a korban (a két háború közti időszakban), amikor a nép felé fordulás, a falukutatás, a néphagyományok gyűjtése és megbecsülése a magyar sorskérdések első sorába került. Zolnai látszólag szemben áll korának közfelfogásával. Az egyesek által olykor még ma is ideális normaként tekintett, de a valóságban fiktív népnyelv kétségkívül naív illúzió. (Vö. Nyműv. 25, ill. 40—44.)

d) Jellemző Zolnainak most vizsgált munkájában az az érzelmi hullámmászás, mellyel egyik oldalon a nemzeti nyelv dicséretét zengi, olykor egy kicsit öntömjenező, fellengző magyarságba csapva, hogy aztán a túlsó végen határozott, sőt szigorú kritikával hűtse le az elfogultságra hajlamos, patetikus hangulatot. Az elsőként említett sajtóság politikai kiállásnak vagy legalábbis a megalázott nemzeti öntudat halk sikolyának (is) fölfogható abban az időben, amikor egy hazug fajelmélet erőszakos, hatalmi propagandával alárendeltségbe igyekezett kényszeríteni a tradicionális magyar nemzeti eszményt. A filológiai iskolázott, tényekhez ragaszkodó tudós lelkiismeret viszont gátat emelt mindenféle még oly nemes indítékú túlzás vagy éppenséggel hamisítás ellenében. Íme e kettősség néhány igazoló példája:

„Az kell hinnünk, hogy a magyar lelki egység élményéből fakad a magyar nyelv egysége; hogy a magyar lelkiség nem töredezik szét szellemi provinciákra.” (NySt. 194.) — „Merném megkockáztatni azt az állítást is, hogy a magyar nem színészi és nem szónokló nemzet. A magyar beszédet a tartózkodás, a szenvedélyen való uralkodás jellemzi.” (NySt. 194.) — „Az udvariasság nyelve talán azért nem fejlődött ki a magyarban a franciához fogható mértékben, mert az udvariasság nálunk inkább szívből jön, nem tud üres formulákká, klisévé sematizálódni.” (NySt. 194—5.) — „A magyar stílustörténet a legmozgalmasabb és a leginkább egyéni vezetésű valamennyi

stílustörténet között. Egy állandó fonala van, amely végighúzódik egész irodalmunkon: a természetes-népies-reális stílus, de mennyi egyéni kezdeményezés, ellenhatás mindenünnen! Gyökeres stílusforradalmi csak a magyarságnak voltak. A forradalmár francia a legállandóbb stílusú, nyelvtekintély-tisztelő nép. Nálunk egy író stílusa átformálja az egész országot.” (NySt. 208.) — „Nyelvünk egészséges ösztöne kiállott minden stíluszökkenőt, fonetizmusában pedig éppenséggel állandó maradt, de a harc mutatja, hogy a nyelv iránti féltő érdeklődés nem csupán esztétikai. Megnyilatkozik a stílus örökös nyugtalanságában a magyarság önmagakeresése [...] A magyar írók sohasem elégedtek meg azzal, hogy a művészi formatökélyben önmagukat lássák; [...] A magyar író a forma mellett a magyarság leglényegét keresi.” (NySt. 209.) — „Világirodalom és népiség szintéziséből alakul, népi-romantikus programmal teljesedik ki a magyar irodalom, közel a néphez, vagy legalábbis abban az illúzióban, hogy költői szenthegy és magyar pusztá egymásra talál benne [...] Van a magyar költői beszédnek külön ritmusos formája is, a »nemzeti versidom«, amellyel csak mi rendelkezünk: nyelvünk olyan hajlékony, hogy a mértékes verselésben felülmúlja a latint, sőt még hangsúlyos ritmust is tud (Ady), mint a franciák.” (NySt. 219.) — „A franciával szemben — nyelvünk nem klisék és formulák összessége, hanem *élő és éltető, az élet örökké éledő, élesítő elevensége*. Nyelvünk egyéniség, nemzeti nyelv, nemcsak az idegen nyelvcsaládok idiómáival szemben, hanem a rokonnépek keretein belül is másfajta, mint például a kristálytisztá, szabályos, egyhangú finn [...] Csodálatos nyelvegység, amely önként, természetes hasonulással adódik az egymást kereső részek kohéziójából.” (NySt. 224.)

Ezekkel a dicsérő, olykor dicsekvő, csaknem líraian lelkes hangú megnyilatkozásokkal szemben áll a szerző kijózanító, a túlzásokat elítélő, kritikai hangja:

„A cigányzenéhez vagy kabarézongorához alkalmazkodó magyar dal-stílusnak fő tulajdonságai: néhány érzelmes szóra korlátozott szókészlet; a természeti képek kultusza; ellágyulás és primitív eszközökkel mély élettartalom éreztetése.” (NySt. 200.) „Van ugyan a magyar köztudatban egy illúziós hit arról, hogy a magyar világosan beszél, s szereti az érthető beszédet. Talán a népgyűlésen igen, bár ott is érzelmi motívumok dominálnak, nem a tett halála, az okoskodás.” (NySt. 201—2.) „Jellemző a nyelvi meggyőződés türelmetlenségére [...], hogy szinte diktátori gesztussal kivándorlásra szólítja föl azokat, akik vele ellenkező véleményen vannak.” (NySt. 207; vö. a neopurizmussal kapcsolatos, főntebb idézett sorokat is.) — „Ábrányi éppen azt nem fogta meg, hangfestő versével, ami lényegbe vág: nyelvünknek csupán hangzatait, költői mesterfogásait mutatja be. Ilyenfajta játékokra minden irodalmi nyelv képes. Csak őszinte, józan kritika útján juthatunk el nyelvünk önismertetéhez.” (NySt. 225.)

Ezek a szétágazó idézetek a maguk töredékes, kiragadott formájában is elárulják azt a könnyed természetességet, belső egyensúlyt, amely „*A magyar stílus*”-ra (talán a magyar stílusra is) és így Zolnai Béla stílusára is jellemző.

IRODALOMTUDOMÁNY, ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNET

Zolnai professzor egy elejtett megjegyzésében arról tett hitet, hogy igazi eszményképe az „életes irodalomtudomány”. Hogy ezen a kifejezésen mit értett, arról alighanem a *Széphalom* első számában megjelent *Modern irodalom és irodalomtudomány* c. tanulmány (8—19) tájékoztat leghitelesebben.

Ebben az írásában Zolnai határozottan szembehelyezkedik a konzervatív irodalomfölfogással. Azt hangoztatja, hogy az irodalomtudománynak a modern (értsd XX. sz. eleji — B. L.) irodalom élményvilágából kell megújulnia, abból a költői világból, melyet elsősorban Ady Endre neve fémjelez. Ez a tétel „a húszas évek végén egy professzor szájából vakmerőnek, ha nem lázadásnak minősült” — jelenti ki Zolnairól szóló nekrológjában BARÓTI DEZSŐ (It. LI. Új folyam I [1969], 959).

A tanulmány további részében is újszerű és fontos kérdéseket vet föl — egyben a *Széphalom* elvi irányát is jelezve — a folyóirat szerkesztője: „Minő viszonyban állnak egymással élő irodalom és irodalomtudomány a huszadik század elején? Hatással volt-e modern irodalmunk a magyar irodalom történetírására? Sőt talán már ott kellene föltenni a kérdést: tud-e hatni az irodalmi élet a történeti tudományokra?” (Szh. I, 8.)

„A téma igen kényes — folytatja a cikk írója —, még mindig egyike a mai élet nagy problémáinak, azoknak a vita alatt álló kérdéseknek, ahol sine ira et studio alig lehet szólani, ahol világnézetek állanak szemben egymással és a világnézeti állásfoglalás igen gyakran elnyomja az irodalomnak laikus élvezését, vagy tisztán esztétikai szempontú kritikáját. Modern magyar irodalmunk [...] súlyos politikai teherrel is nehezedik az ámuló magyar lélek mérlegére. De szembe kell néznünk ezzel a politikummal és bele kell vonnunk az értelmi megértés anyagába még akkor is, ha nem tudjuk történelmi távlatból, a józan és közömbös szemlélő megfigyelő tornyából nézni a közelmúlt irodalmi korszakot, akkor is, ha [...] észrevesszük, hogy nagy tehetségek — Ady, Babits, Kosztolányi, Juhász, Tóth Árpád — cégére alatt sok olyan író és kritikus vezetőszerphez jutott, aki a magyar irodalomnak ebben az új virágzásában csupán csak politikai radikalizmust szimatolt.” (Szh. I, 8.)

Ezekből a sorokból sajátosan bontakozik ki egyfelől Zolnainak csaknem prófétikus irodalomkritikai éleslátása, másfelől azok a szemléleti korlátok, amelyek csökkentik fejtegetésének időálló értékét.

A húszas években merész újdonság volt az a ma már közhelyszerű megállapítás, hogy az igazi költői alkotás (valamilyen) világnézeti magatartást tükröz, nemkülön-

ben az, hogy a költészetben megnyilvánuló politikumot „bele kell vonnunk az értelmi megértés anyagába”.

A saját korukban politikai radikalizmus felé hajló világnézetet Zolnai meglátta nemcsak Ady, hanem Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula és Tóth Árpád költészetében is. Ezt a fölismerést akkor tudjuk igazán méltányolni, ha egybevetjük azzal a rövidlátó (de szerencsére rövid életű) irodalomszemlélettel, mely közvetlenül a felszabadulás utáni időszakban, főleg a negyvenes évek végén csak a nyers „politikai radikalizmust” kereste és értékelt a költészetben, s ennek megfelelően elvetette Babits, Kosztolányi, Juhász, Tóth — és hozzátehetjük: Vörösmarty vagy Arany János — költészetét. Legkevésbé sem törődve a valóság égi másával, az esztétikai értékekkel.

A szinte korát megelőző, józan realizálású, kritikus hang azonban csak egyik s nem is legerősebb vonása Zolnai írásainak. Legtöbb munkájában, főleg az irodalomtudományiakban a szellemtörténeti nézőpont válik uralkodóvá, olykor irracionális elemektől sem mentesen. A kétirányú fölfogás mintegy ingázva érvényesül a szóban forgó tanulmányban is: „De bármennyire is azon az elvi alapon álljunk — mondja szerzőnk —, hogy irodalmi forma világnézetet jelent, talán szabad néha a politikai és világnézeti szempontot kikapcsolni az úgynevezett kritikai értékelésből. A politikum konstatálása nem jelentheti egyúttal az irodalmiság máglyára-vetését. Az író értékelése, élvezése nem követeli az olvasótól, hogy azonosítsa magát az író világnézeti állásfoglalásával.” (Szh. I, 8.)

A továbbiakban szeretné bizonyítani „azt a merésznek látszó tételt, hogy *modern irodalomtudományunk párhuzamos jelensége a modern magyar irodalomnak, vele rokonságba hozható sok szempontból és az irodalomtörténeti tudomány több irányban fogadott magába hatásokat a modern magyar irodalomtól.*” Ennek kapcsán foglalkozik Zolnai az irodalomról alkotott nézetek, az ún. irodalmi eszmék („idéés littéraires”) történetével, mely — mint hangsúlyozza — eddig alig kapott figyelmet. E kétségkívül szellemtörténeti sugalmazású fejtegetések után ismét egészségesen reális megítéléssel állapítja meg, hogy „az új költészet élményének világánál sok olyan mozzanat vált tudatossá irodalomfölfogásunkban, ami azelőtt háttérben maradt. Ilyen mindenekelőtt az irodalom nagy politikai és világnézeti jelentőségének fölismerése”, továbbá az, hogy „az irodalomtudomány is teljesen magáévá tehette azt az álláspontot, hogy az irodalom maga az élet. Ez a »dinamikus«-nak nevezhető irodalomfölfogás a stílusok változásában világnézetek harcát látja.” (Szh. I, 8—9.)

A stíluskérdések vizsgálatában Zolnai Béla fölényes biztonsággal, az élenjáró francia stilisztika alapos ismeretében mutatja be a szimbolizmus (és főleg Ady szimbolizmusa) stílusjegyeit. Utal a nyelvi eszközök művészi fölhasználásának jelentőségére, az érzelmkifejezés költészeti lehetőségeire, megannyi kedvelt témájára, melyeken keresztülsugárzik az a törekvés, hogy kidomborodjék az irodalomtudomány és nyelvtudomány összefonódása, hogy nincs külön nyelvi és irodalmi stilisztika (vö. az Esztétikai szempontok a nyelvtudományban, A nyelvi kifejezőség eszközei, A magyar stílus stb. fejezeteket).

Igen fontos, előremutató elvi tételt hangoztat Zolnai akkor is, amikor arról szól, hogy a nyelvészettikát némelyek hajlandók a „linguistica non leguntur” elv alapján kizárni az irodalomtörténet berkeiből, pedig az irodalmi kritika nem nélkülözheti a

nyelvsztétika szempontjait. A nyelvészeti vizsgálatok egyes írókra vonatkozó eredményeit tudomásul kell vennie a haladó irodalomtörténetnek — állapítja meg. „Irodalomtudomány és nyelvtudomány fognak kezét a nyelvészeti művelésében, amely az utóbbi húsz évben virágzott föl: ugyanabban az időben, amikor a modern költészet stílusforradalma és szó-kultusza tudatosá tette a nyelv hangulati árnyalatait, a szavak imponderábilis értékeit.” (Szh. I, 14.)

Ha a szélsőségektől lehántolt „nyelvészeti” a stilisztikába szervesen beépült, fontos részstudiummal azonosítjuk, akkor Zolnai fenti megállapításai ma is érvényesek és helyesek.

Még határozottabb és időállóan modern irodalomfölfogást tükröz Zolnainak *Irodalom és forradalom* c. akadémiai előadása (AkÉrtő. LVI/480, 54—69). Ebben német és francia párhuzamokkal általános irodalomtudományi áttekintésben mutatja be annak a tételnek történetileg végigvezetett igazolását — Balassitól József Attiláig —, hogy a magyar irodalom „az európai kis irodalmak közül a legérzékenyebben reagált nemcsak a szellemi élet minden földrengésére, hanem a politikai és szociális mozgalmakkor is [...] mindig világnézeti terheket hordozott magán és sokszor egyértelmű volt az akcióval.” (I. m. 54.)

A magyar irodalomnak nemzetpolitikai jellege van — fejt ki a továbbiakban. Nálunk nép és irodalom szoros egységben éltek. „A »népies« iránynak évszázados hagyományai vannak Magyarországon.” (I. m. 61.) Fejtegetéseinek legfőbb konklúziója az, hogy „a magyar irodalom mindig harcos irodalom volt és dinamizmusa igen szerencsésen vált klasszikus hagyomány-kincsévé a nemzetnek.” (I. m. 69.)

Zolnai Béla első dolgozatai annak a filológiai iskolának jegyeit hordozzák magukon, amelynek termékenyítően kisugárzó forrása — amint erre már előbb is utaltam — az Eötvös-kollégium volt.

Az Árgirus-kérdés történetéhez (1912), *Német párhuzam Gyöngyösi Palinodiájához* (1913), *Szigligeti Struensee-jának forrásai* (1913) és leginkább a *Szigligeti Szökött katonájának külföldi elemei* (1914) c. munkák tartalmi, műfaji vonásai alapján mai megítéléssel leginkább az összehasonlító irodalomtörténet körébe sorolhatók.

A besorolást és értékelést azonban nemcsak az elvi alap és az időbeli távolság teszi bizonytalanná, hanem az a ma már jól ismert és elfogadott tény is, hogy „az irodalomtudomány nem pályázhat ugyanarra a tudományos státusra, mint a matematika. Még a filológia és a történet területén is minimálisak a biztos pontok azokhoz képest, amelyek újra meg újra kérdésessé válnak. Igaz ugyan, hogy tényeket fedezünk fel, halmozzuk a megfigyeléseket, és ezek gyakran érvényesek is maradnak, de állandóan vitatkozunk jelentésükön” — állapítja meg az irodalomtudomány egyik modern művelője (JEAN WEISBERGER, *Értéktétel az összehasonlító irodalomtudományban*. Helikon XX[1974], 42).

A XX. századvég kutatójának ez a talán túlzottan is szerény önkritikája legkevésbé sem jogosít föl arra, hogy egyenlőségjelet tegyünk Zolnai fiatalkori írásai és a modern komparatistika követelményei közé. A reális megközelítéshez először is figyelembe kell vennünk Zolnainak e tárgykörbe tartozó érettebb munkáit s természetesen az összehasonlító irodalomtörténeti tudomány konkrétabb teteleit.

Kissé meglepő, hogy Zolnai Béla a már említett korai munkák mellett az összehasonlító irodalomtörténet körébe sorolja az alábbiakat is: *Mikes Törökországi leveleinek keletkezéséhez* (1916), *Mikes és a francia szellemi élet* (1922), *Les origines de quelques légendes de Mathias Corvin* (1923), *Rákóczi könyvtára* (1926), *Sources italiennes d'une ballade hongroise* (1926), *Mikes Kelemen* (1930), *Mikes eszményei* (1937), *Zrínyi világa* (1938) (vö. a Munkásság c. fejezetben idézett besorolást). Nem említi viszont azt az elméleti állásfoglalást, amely *Az összehasonlító irodalomtörténet mai állása* címmel jelent meg 1923-ban (Min. II[1923], 70—84). Pedig — úgy hiszem — ennek a cikknek egyes tételei alkalmas fogódzót nyújtanak a mérlegelő áttekintéshez.

„Mintegy négy évtizedes multra tekinthet vissza az a tudomány, amely magát összehasonlító irodalomtörténetnek nevezi s amely [...] a mai napig sem tudott céljaival, jogosultságával tisztába jönni” — kezdi fejtegetéseit a tudós szerző (70).

A négy évtizedes múlt minden bizonnyal a Brassai Sámuel és Meltzl Hugó által alapított Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok megindulására (1877), ill. az EPHK.-ben a XIX. század végétől megjelenő összehasonlító irodalomtörténeti cikkekre, tehát a magyar vonatkozásokra utal.

Elképzelhetetlen, hogy a nemzetközi szakirodalomban olyan járatos tudós, mint Zolnai ne ismerte volna Goethének nemegyszer idézett világirodalom-fogalmát vagy a Noël és Laplace-féle (*Cours de littérature comparée*, 1818) elméletet. (Az előbbit a németek, az utóbbit a franciák tekintik az összehasonlító irodalomtörténet kezdetének.)

Szerzőnknek az a kijelentése, hogy az összehasonlító irodalomtörténet kifejlődése „nem egyéb, mint tükre annak a folyamatnak, amelyben az európai irodalmak összetartozásuk tudatára ébredtek” (70), nagyon is rímel Goethének híres szavaival: „Ich sehe immer mehr, dass die Poesie ein Gemeingut der Menschheit ist und dass sie überall und zu allen Zeiten in Hunderten und aber Hunderten von Menschen hervortritt.” (JOHANN PETER ECKERMANN, *Gespräche mit Goethe*. Berlin und Weimar, 1982. 198.) Hogy pedig a francia összefüggések tekintetében se legyen kétségünk, a folytatásban arról szól Zolnai, hogy az új francia iskola az összehasonlító módszert szélesebb körű, általánosabb témákra alkalmazza, és egyúttal az összehasonlító irodalomtörténet elvi problémáit is revízió alá veszi. „Ez a hármas irányú — anyaggyűjtő, összegező, elméleti — és nagyon termékeny tudományos irodalom a magyarországi humanisztika [...] számára is értékes tanulságokkal szolgál.” (71.)

Arról is szól a tanulmány írója, hogy a nemzeti irodalmak keresztmetszeti irányában jobbra-balra ágaznak a szellemi élet nyúlványai. Ezeket az ágakat az összehasonlító irodalomtörténetnek kellene összegezni, de a szintézis eddig még nem valósult meg. A megvalósulást hátráltatja az olyan alapkérdések tisztázatlansága, hogy van-e európai irodalom. „A világirodalom fogalma maga is tisztázásra szorul.” (78.)

Zolnainak és korának fölfogásában a világirodalom még azonos az európai irodalommal, vagyis látóhatára nem terjed túl az óvilági kontinensen. Ezért az összehasonlító irodalomtudomány elérhető céljait egy-egy század vagy korszak európai áttekintésében, egy-egy nagyobb szellemi mozgalom európai hullámvetésének

feltárásában látja. Ezek azok a közvetlen szintézisek — mondja —, amelyek elérésére minden nemzeti irodalom történései közreműködhetnek.

Az, hogy a világirodalom fogalma tisztázásra szorul, tulajdonképpen ma is élő kérdés (vö. VAJDA GYÖRGY MIHÁLY, A világirodalomtörténet fő elvi és módszertani kérdései. Helikon XXI[1975], 32—55; uő, Honnan indult és merre tart a mai összehasonlító irodalomtudomány? Helikon XXIX[1983], 65—9). Viszont a mai tudományos állásfoglalás szerint a világirodalom történeti vizsgálata nem elégedhet meg a nemzeti irodalmak történetének egymás mellé helyezésével, hanem rá kell világítania az összefüggésekre, analógiákra, párhuzamosságokra, sőt az irodalmon kívüli, de arra ható, azt indokoló és magyarázó tényezőkre is. Természetesen a világirodalomtörténet fölhasználja az irodalom összehasonlító történeti kutatásainak eredményeit, de a többnyire részletekkel foglalkozó történeti összehasonlító módszer helyébe lép, és úgy jelenik meg előttünk, mint az összehasonlító kutatások célja, szintézise, legmagasabb foka (vö. az új magyar világirodalom-történet szerkesztőbizottságának állásfoglalását. Helikon XXIV[1978], 405).

Ha ezt a modern, XX. század végi fölfogást szembeesítjük Zolnai Béla századeleji nézeteivel, nem az ellentét, hanem a folyamatosság tűnik szembe. Munkáiban az alapozás után a felsőbb szintek kialakítása is érvényesül, olyan pillérnek a körvonalai, melyek a változó időben és szemléletben sem vesznek homályba.

Ha most már arra keressük a választ, hogy a meglehetősen elmosódó körvonallakkal vázolt elmélet hogyan realizálódik Zolnai egyes munkáiban, a fölfogás és módszer kétfokozatos alakulása tűnik szemünkbe.

A korábbi dolgozatok (1912—1916) az összehasonlító irodalomtudománynak abba a szerényebb kategóriájába tartoznak, vagy ahhoz állnak közel, amely nem az irodalmi alkotások egészével, hanem a mű egyes elemeinek, motívumainak egybevetésével foglalkozik. Ezt jelzik már a címek is (l. előbb). A későbbiekben azonban inkább az az irányvonal érvényesül, melyet a szaktudomány „francia iskolának” szokott nevezni (vö. Világirodalmi lexikon. IX[1984], 777), s amelynek jellemzője, hogy a pozitívizmus módszere keveredik a szellemtörténetivel. Ide tartoznak elsősorban a Rákóczi- és Mikes-tanulmányok, de a janzenizmusról, különösen annak európai útjáról szóló munkák (1935, 1938), sőt több-kevesebb áttételezéssel a Bally-féle nyelvészettikával kapcsolatos kritikai elemzések, stilisztikai fejtegetések is (1920, 1927, 1939).

Zolnai munkásságának egyik vezérelve volt, hogy a szellemtudományok (ez a megjelölés lényegében a társadalomtudományok egészére vonatkozik — B. L.) kilépjenek abból a hideg objektivitásból és személytelenségből, amely a pozitívizmus korában függetlenítette a kutatást a kutató egyéniségétől, a mű megismerését a jelen kortól. A múltnak kutatását az élmény rekonstruáló erejével, a jelenre vonatkoztatott érték melegítő atmoszférájával kell végezni — vallotta Zolnai (Századok LIX[1925], 306). Ez a törekvés mint elvi vezérfonal elsősorban az összehasonlító irodalomtörténeti műveket fonja át.

Zolnai Béla tétélesen nem fogalmazta meg, de alkalmazta azt az elvet, hogy az irodalom, még inkább a világirodalom nagy egységek és nagy különbözőségek összessége. Csak ennek az egységnek és ezeknek a különbözőségeknek az elemzése, megis-

merése vezethet bennünket újabb és újabb összefüggések feltárásához. Egyetlen nemzeti irodalom helyett lehetőleg több irodalom átfogására törekedjünk. Amikor a világirodalmat vagy annak valamelyik zónáját vizsgáljuk, abban az egészben érzékelnünk kell a részeket, amikor pedig valamelyik nemzeti irodalommal foglalkozunk, körülötte érzékelnünk érdemes a világirodalmat vagy annak valamelyik egységét (vö. SÖTÉR ISTVÁN, *Helikon* XXI[1975], 56—7).

Ezeknek az egységeknek és különbözőségeknek a meglátása, érzékelése föllelhető Zolnai említett munkáiban. Érdeme, hogy komparatiztikai munkáiban (is) kiemelve a pozitívizmus szűk látókörű tárgy- és tényhalmazaiából, szélesebb körű szellemi áttekintésre törekedett. Nem közvetlen hatásokat, hanem párhuzamokat és összefüggéseket kívánt föltárni. Erről tanúskodnak elsősorban a Rákócziról és Mikes Kelemenről szóló írások.

Mikes és Rákóczi

Az iródeák

Az apród csak azért kerül a fejedelem elé, mert Zolnai Béla munkásságában tíz évvel megelőzte urát.

Mikes leveleinek keletkezéséről már 1916-ban közölt tanulmányt Zolnai, amikor még vitatott kérdés volt, hogy a Törökországi levelek misszilis gyűjtemény vagy irodalmi mű-e. A fiatal tudós már ebben a korai dolgozatában határozottan állást foglal amellett, hogy Mikes irodalmi művet akart írni. Ismerte a francia fiktív és misszilis levélgyűjteményeket. Leveleiben visszatükröződik a XVIII. század gondolkodása és több eszméje, főleg Montesquieu hatása. A Törökországi levelekben a „filozófus” Mikes áll előttünk, s az ugyancsak francia eszméktől telített Bessenyei előfutárát látja benne Zolnai.

További tanulmányaiban (1921, 1923, 1930, 1937) még részletesebben foglalkozik a Törökországi levelek szerzőjének világnézetével, eszményeivel. Kiemeli Mikesnek és a haladó katolikus irodalomnak a kapcsolatát. Elemzi a keresztes hadjáratok materialista értelmezését (a 80. levél alapján). Ezzel összefüggően szól Fleury katolicizmusának Mikes egyháztörténeti fölfogására gyakorolt hatásáról, továbbá a száműzetésben élő szerző modern realista nevelési eszméiről, melyek közt hangsúlyt kap a nőemancipáció és a racionalizmus is.

A Mikes egyéniségével, íróságával foglalkozó dolgozatok között legjelentősebb a *Mikes eszményei* c. tanulmány (= M), melyet a szellemtörténet és filológia szerencsés találkozása jellemez.

A rodostói könyvtár és a rodostóiakkal kapcsolatban álló személyek életének tanulmányozása alapján alakítja ki Zolnai azt a környezetet, mely Mikes lelkületére hatással volt, és írásmódját befolyásolta.

Nem is annyira a Mikes-, mint inkább a Zolnai-kép élesebb megvilágítására érdemes idézni egy találó kritikai megjegyzést. A Mikes-ábrázolás kapcsán így nyilatkozik Zolnai Herczeg Ferenc *Pro libertate* c. regényéről: Ez a regény „keveréke a lélekanalizáló és realiztikus *vie romancée* és a sujtásos-pathetikus ifjúsági történeti

regény műfajának: mire a legérdekesebb lelki problémák színteréhez, Grosboishoz és Rodostóhoz jut az író, már el is fogy inspirációja, meg sem kísérli a bujdosók szellemi életét rekonstruálni és néhány lapon be is fejeződik a tragédia.” (M. 3.)

Mikes elkísérte Rákóczit a grosbois-i clausuráig. Hű bolygója maradt a remete fejedelemnek. Követte a rodostói száműzetésbe. Részt vett a kis magyar akadémia szellemi életében, olvasta a janzenizmus iratait, többet magyarra is fordított. Vallásos világnézete öntudatlanul is janzenista befolyás alá került, és kulturális eszményeit, filozófiai állásfoglalását is a Port-Royal determinálta.

Ezek alapján előttünk áll most már részleteiben is, mit köszönhet világiakban is Mikes a Port-Royal kultúrájának. Köszönheti legfőképpen azt a modern világnézetet, amely Descartes inspirációjára megnyitotta az ember előtt az anyagi jelenségek széles világát, „és a magára hagyott gondolkozó lényt ennek a mechanisztikus kozmosznak útvesztőjében is el tudta vezetni Istenhez”. A múlt irodalmi „tudákosságába” merülő egyoldalú humanizmussal és az udvari életideállal szemben a Port-Royal és a janzenizmus — Arnauld, Pascal, Fleury — egy új emberiség, egy új „uomo universale” körvonalait bontakoztatja ki: az érzelmi-praktikus és értelmi irányban egyaránt fejlett embert, aki beleilleszkedik a nagy univerzumba, és hasznos tagja a közösségnek. A fogalmak, grammatikai kategóriák és irodalmi formák absztrakt világa nem csábítja Mikeset. Ő a földön, de szabadon jár, és nem akadályozza „éteri lebegésében” a skolasztika tudománya.

Mikes a racionalista korszak és az új szentimentalizmus határmezsgyéjén okoskodik, de mindig valami célszerűség irányában és természetes józansággal. Ő is, miként a fejedelem, megvalósítja az embernek és írónak, a morális lénynek és egyéniségnek, a diszciplinának és az élmény jogának szerencsés összetalálkozását, amely oly ritka jelenség volt a tizenhetedik század világában, és csak a janzenisták autonóm vallásosságában, szubjektív érzelmi szférájában tudott kialakulni, bizonyos fokig függetlenül a kultúra racionális-hierarchikus építményétől. Ezért „modernekként” mindketten, és kettős csillagzatuk a kuruc kor éjszakájában egy új emberiség hajnalát jelzi — összegezzük — jobbára a szerző kifejezéseit használva — a Mikes világnézeti, írói, emberi arculatát ábrázoló fejtegetéseket (M. 54—55).

Az a lelkes, csaknem felforrósodott hang, amellyel Zolnai Mikesről — közvetve Rákócziról is — szól (a másutt is fel-felcsillanó rokonszenvelekkel együtt), arra enged következtetni, hogy a janzenizmus szelleme, mely Zolnai megvilágításában a Port-Royalt megjárt bujdosók lelkében életre szólóan mély nyomot hagyott, az életrajz írójától sem volt teljesen idegen.

Az említett Mikes-tanulmányokat az Akadémia már 1922-ben Ordódy-díjjal tüntette ki. Jelentőségüket az irodalomtörténet is elismeri, és nyilvántartja (vö. pl. A magyar irodalom története. II[1964], 527; Magyar irodalmi lexikon. II[1965], 231—2).

A *Mikes eszményei* c. összefoglaló műről nagy elismeréssel szólt az It. recenzense (ry: XXVII[1938], 82): „Mikes írói világának alig van hivatottabb kutatója, mint Zolnai Béla. Megállapításunkat igazolja tanulmányainak gazdag sora, amelyekben több mint húsz esztendeje lankadatlan kitartással és értékes eredménnyel mutatja be az irodalmunk fejlődéséből oly sajnosan kiszakított zsenit. Jelen tanulmányában

mintegy összegezi eddigi vizsgálódásait. Hangsúlyozza, hogy Mikes „olvasmányait és fordításra kiválasztott szövegeit illetően igen nagy részben a Port-Royal könyveire van utalva» s így öntudatlanul a janzenizmus befolyása alá került. A vallásos irányzat komorságától és túlzásaitól azonban megóvta Mikes természetes józansága és veleszületett jókedélye.” (I. h.)

Nem csökkenti a Mikes-tanulmányok jelentőségét, hogy a kritikai hang sem hiányzik a recenziókból. GÁLOS REZSŐ úgy véli Zolnaival szemben, hogy „a francia élet Mikesre csak nagy, de nem döntő hatással volt”, azaz magába a szellemi életbe látott bele (ItK. XL[1930], 31). Ugyancsak Gálos Rezső Mikes janzenizmusával kapcsolatban is polemizál Zolnaival (ItK. XL[1930], 141).

Ha az az impozáns életmű, amely Hopp Lajos gondozásában látott napvilágot (Mikes Kelemen összes művei. I—VI. 1966—1988), Zolnai Bélának is teljes együttesében rendelkezésére állott volna, bizonyára még több értékes megjegyzéssel, finom elemzéssel gazdagodott volna a Mikes-irodalom.

A fejedelem

A Rákóczi-kérdéskör iránti érdeklődést a XX. század elején sok körülmény idézte elő hazánkban.

1904-ben a nagy parlamenti csatározást folytató két Kálmán: Thaly és Tisza látványos kézfogása után a miniszterelnök sürgetésére megérkezett a kedvező császári-királyi leirat II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazaszállítása ügyében. A Rákóczit és társait megbélyegző törvény semmissé nyilvánítása után (1906. okt. 19.) országos ünnepséget jelentő egész napos gyászszeretartás következett Budapesten, majd Kasán, ahol a dómkriptában végleges nyughelyet talált a száműzött fejedelem (1906. okt. 28—29).

Ennek a sokszorosan megörökített történelmi eseménynek maradandó hangulati hatását mi sem jelzi jobban, mint az, hogy SZEKFŰ GYULÁnak hét évvel későbbben megjelent A száműzött Rákóczi c. könyve hatalmas vihart kavart a magyar közvéleményben (1913). Ezt a fejedelem születésének 250 éves évfordulójával kapcsolatos megemlékezések csillapították ugyan, de nem szüntették meg teljesen.

Amikor Zolnai Béla mint ifjú filológus szorgalmasan látogatta a párizsi Bibliothèque Nationale-t (1912, majd 1922—1923), természetes érdeklődéssel fordult a magyar vonatkozású művek felé. Hogy ebből az érdeklődésből mikor és hogyan emelkedett ki Rákóczi és a janzenizmus szűkebb témavilága, s hogy ennek a világnak elmélyedő tanulmányozását mennyiben táplálták az említett hazai körülmények, aligha eldönthető kérdés. De hogy Zolnai itt olyan témára talált, amely a későbbiekben hosszú-hosszú éveken át foglalkoztatta, azt a művek tekintélyes száma tanúsítja (1925, 1926, 1927, 1933, 1934, 1935, 1938, 1940, 1943, 1955, 1956, 1957, 1959). A Rákóczi-irodalmat felsorakoztató különböző művek, lexikonok stb. összeállításából sem hiányoznak Zolnai Béla idevágó művei.

A különböző kisebb-nagyobb részlettanulmányok mellett e munkák betetőzője és kiemelkedő értéke a Szekfű Gyula szerkesztette magyar életrajzok sorozatban 1942-ben megjelent *II. Rákóczi Ferenc* (= R.).

E könyv megjelenése után négy évtizeddel az ifjú Rákóczi szellemi képét festette meg határozott színekkel KÖPECZI BÉLA (Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja. 1982). Zolnai könyve a sokkal korábbi megjelenéstől függetlenül ennek a műnek mintegy folytatásaként a sok viszontagságon átment, de sok tapasztalattal gazdagodott érett férfi Rákóczit mintázza meg nem egy vonatkozásban Köpeczinek, a századvégi szerzőnek módszerével és eszközeivel azonos vagy hasonló módon.

Elsősorban arra gondolok, hogy Rákóczi egyéniségének és életművének megrajzolásában a fejedelem saját megnyilatkozásai, főleg az Emlékiratok és Vallomások vezetik Zolnai alkotó kezét.

Ez a zsinórmérték érvényesül, amikor e Rákóczi-könyv írója a fölkelés jogosságát hangsúlyozza, amikor a fejedelemnek a lengyel korona elfogadása körüli személyes tárgyalásait boncolja, és ezzel diplomáciai tehetségéről és aktivitásáról tanúskodik. De sajnálattal állapítja meg szerzőnk azt is, hogy a trónok elosztásának királyi játszmája „sokkal bonyolultabban alakult és sokkal nagyobb tétbe ment, semhogy az országokat jelentő sakktablán Rákóczinak hatalma lett volna az európai bábukat a saját elgondolása szerint mozgásba hozni.” (R. 86—91.)

Reális, tömör kép ez a fejedelemről (egyben a szerző emelkedett stílusáról). De Zolnait valójában nem a politikus Rákóczi vonzotta. Könyve bevezetőjében arról szól, hogy Rákóczi vonásaiban hármás életforma fölismerését tűzhetjük célul magunk elé: az európai embert, a magyar nemzeti eszme hőst és az egyetemes szellemiség úttörőjét (R. 5). A fejedelem szellemi ikonográfiája két ellentétes portrét ismer: az egyik a száműzött bujdosóé; ő a hajótörött, reményeiben csalódott uralkodó, a történelmi szerepvesztés tragikus alakja. A másik képről politikusok kiáltották ki, hogy az igazi Rákóczit ábrázolja: a kritikátlan illúziók legendás hőse ez, akit a történelem pátosza és glóriás fényessége szinte láthatatlanná tesz.

De van egy másfajta Rákóczi Ferenc is, akiről nem kell „fegyvert és vitézt idézve” hangosabb szót ejteni, de akit talán nem volt érdemtelen fölfedezni: a janzenista remete, az író, a vallásos elmélyülés magába vonuló szentje, a magyar katolicizmus egyik legérdekesebb egyénisége, a magyar szellemi élet múltjában Európát magába vevő és Európát magából adó gondolkodók egyike (R. 8—9).

Ez a „harmadik” Rákóczi a magyar szellemiségnek úttörője volt a XVIII. század elején.

A Rákóczi életét festő lapokon elsősorban a műveltség, a kultúra iránt fogékony, könyvolvasó és könyvgyűjtő tudós hajlamú emberről szól az író. Elemzi a fejedelem hadvezéri tulajdonságait is, és dicsőségét három motívummal magyarázza: emberi, szívbeli tulajdonságaival, természetes szónoki tehetségével, és szervező képességével, főleg pedig Zrínyi Miklósnak, az írónak tanulmányozásával. Utal személyes bátorságára, emberismeretére. Kiemeli, hogy amikor vezéri pályája véget ér, a fejedelem még csak 35 éves.

Huszonnégy évi „zarándokság” után a „Marmara-tenger”-nek egy nyomorúságos falujában hal meg. De háza és kísérete fejedelmi udvar volt ott is, utolsó percéig fejedelem maradt (R. 55).

Nehéz eldönteni, vajon a fejedelem regényes életrajza vagy Zolnainak megejtő, csaknem regénybe hajló stílusa teszi-e ezt az életrajzi leírást vonzóan érdekes, csaknem izgalmas olvasmányá.

De nem lankadó érdeklődéssel olvassa az ember azokat a fejezeteket is, amelyekben a Rákóczi korabeli eszmék, szellemi áramlatok tükrében ábrázolja a szerző a fejedelem színes személyiségét.

Természetesen nem annyira a tartalmi háttér, az egyébként is ismert életrajzi mozzanatok a lényegesek számunkra, hanem a könyv írójának hozzáállása, a Rákóczi-képet teljesebbé alakító megjegyzései fontosak.

A könyv egy további (V.) fejezetében a barokk életformáról tájékozódhatunk. Rákóczinak különös érzeke volt a pompa iránt. Tudta azt is, hogy a vallás külsőségei nélkül uralkodni nem lehet. Bécsben palotát tartott a Himmelfortgasséban. Fényes estélyeket adtak ebben a házban. Versailles-ban a fejedelem is gyönyörködik a Grandes Eaux vízjátékaiban, mely akkor uralkodóknak és kiváltságos arisztokratáknak szánt mulatság volt, nem pedig, mint manapság, vasárnapi nyárspolgárok és fényképező külföldiek öröme (R. 62). Fontosabb ennél, hogy Rákóczinak az életében töretlen vonal a vallásosság. Ifjúságában magyarországi birtokain, majd a francia udvarban is még a század nagyvilági életét élte. Gyönyörködött a velencei karneválban (1694), farsangolt Eperjesen (1697); színházba, operába járt, olvasta az „erkölcstelen” regényeket, és jól érezte magát a földi örömei miliójében.

Fejedelmi habitusát a vezeklés, a hajótöröttség éveiben sem vetette le. Sokat adott a külsőségekre és ceremóniákra, ezeket a száműzetésben is pontosan megtartotta (VI. fejezet).

Vallomásaiban a gyónó ember őszinteségével mondja el a fejedelem, hogy a magányosságra nem annyira az örök üdvösség megszerzése, mint inkább a nyugalom szeretete vonzotta. Így szökött meg a francia udvarból Grosbois-ba, ahol először csak három napra kért cellát és ételmet. Vadászat ürügye alatt egyetlen szolga kíséretében szekéren távozott a királyi udvarból.

Rodostói könyvtárának összeválogatása arra mutat, hogy nem elégedett meg az érzelmes, hívő vallásossággal, tudósa is akart lenni a hitnek (X. fejezet).

Zrínyihez, Széchenyihez, Ady Endréhez hasonlóan a nemzeti önismeret útján is bátor és merész példát mutatott Rákóczi. A nemzeti önismeret első nagy opuszát hagyta ránk francia nyelven megjelent posztumusz Mémoires-jaiban (La Haye, 1739). Bátor kritikája méltó utóda Zrínyi kiáltó szavának, dicső előképe Széchenyi életművének (XII. fejezet).

Az ember életútjának felén a grosbois-i erdőben, szenvedéseiből Istenéhez menekülve, szerzetesi remeteségben lett íróvá a nagy fejedelem. Itt kapta meg a vallásos szabadságeszme, a pro Deo et libertate élményéhez életének másik nagy inspirációját: a janzenizmus vallási kultúráját.

A fejedelem íróvá alakulásának kiindulópontja tehát Grosbois, ahol — fatális szükségszerűséggel — a janzenizmus eszményképe, Szent Ágoston gyakorolta Rákóczira a legerősebb hatást. A fejedelem Önéletírása irodalmunkban a legkimagaslóbb emléke a Szent Ágoston-kultusznak.

Rákóczi stílusának „gravitása és komolysága”, mely a Vallomásokból sugárzik, szintúgy mély érzéseket lefojtó ridegsége, meztelen őszintesége jellemző a janzenizmusra. „Világosság, írói cicoma, hiú elokvencia, művészi öncél épp úgy nincs írásaik-

ban (ti. a janzenistáknak — B. L.), mint ahogy templomaikból hiányzik a barokkművészet és triumfáló zene.” (R. 179.)

Rákócziról is el lehet mondani — Zolnai Béla megállapítása szerint —, amit Jansenius ír Szent Ágostonról, hogy a kegyelemnek ádáz védelmezője. Ami viszont speciálisan magyar vonás nála, az, hogy nem az egész emberiség, hanem a magyarság szentje és apostola akar lenni. A predesztináció összefonódik lelkében a nemzeti gondolattal (R. 192—3). Figyelemre méltó megállapítása Zolnainak, hogy Kölcsey Himnuszában, Berzsenyinél, Vörösmartynál nem szerepel Rákóczi neve. Petőfi az első, aki a magyar szellemi életben kibontja Rákóczi zászlaját azzal az ideológiával, amelyben a Rákóczi-kultusz kulminálni fog: hazánk szentje, szabadságvezére, hősi szelleme, aki a zászlót viszi előttünk és másvilági hangon lelkesít.

A márciusi forradalom, a szabadságharc és az osztrák elnyomatás korát tekintjük a Rákóczi-kultusz virágba borulásának (R. 195—6).

A fejedelemnek mint írónak felismerését, a fölfedezés és feltárás érdemét a későbbi kritika is Zolnai Bélának tulajdonítja, és dicséri több évtizedes, következetes kutatását. A pozitív eredmények mellett azonban alapvető hiányosságai voltak ennek a kutatásnak és a kutatást egybefoglaló értékelésnek. Ezek a tévedések a két világháború közti polgári történet- és irodalomtörténetírás téves, helytelen nézeteinek következményei — jelenti ki TOLNAI GÁBOR (Rákóczi Ferenc, az író. In Rákóczi—tanulmányok. Bp., 1980. 383—95). „A felszabadulás előtti kutatás csupán a száműzetésben élt íróval foglalkozott, és kísérlet sem történt arra, hogy Rákóczit, az írot beilleszték a magyar irodalom folytonosságába” — írja Tolnai. „[...] Rákóczi itthon, a függetlenségi harcok során, a nyolcesztendőös küzdelemben [...] lett íróvá, nem pedig az emigráció világában [...] a politikai és irodalmi cél egységében válik Rákóczi a kor nagy hőisévé és ugyanakkor nagy írójává [...] nem könyvélmények, elvont eszmék, a magányos elmélkedés formálta íróvá, hanem a valóság, a régi magyar történelem legnagyobb arányú függetlenségi harcának valósága.” (I. m. 385—8.)

Azt hiszem, a Rákóczi íráságának indítékait és összefüggéseit vizsgáló nézetek közé nem ellentétes, hanem kapcsoló kötőszó kívánkozik.

A biedermeier

Egy 1988 tavaszán megjelent híradás arról tudósít, hogy „az osztrák főváros kulturális életének a biedermeier kort megjelenítő nagyszabású és nagyszerűen rendezett kiállítása az egyik legizgalmasabb látványossága. A Metternich nevével fémjelzett korszak, mely a bécsi kongresszustól az 1848-as forradalmak kitöréséig tartott a német nyelvterületen, a viszonylagos nyugalom, a gazdasági fejlődés, de egyúttal az elnyomás és a cenzúra uralmának időszaka is volt. A háborítatlan nyugalomra vágyó nyárspolgárok berendezett otthonuk falai között kerestek a külvilágtól elzárkózva menedéket, biztonságot.” (Új Tükör XXV[1988], 10, 40.)

E közleményben foglaltakat természetesen nem lehet tudományos értékű megállapításnak tekinteni, de annyi kétségkívül kitetszik belőlük, hogy a biedermeier mint korjellemző fogalom a köztudatban élő és elfogadott tény.

Más téren is körültekintve, a vizsgáló szem meglepődve érzékelheti, hogy írók, tudósok, művészek ma is gyakorta emlegetik a biedermeier többnyire anélkül, hogy mibenléte, jellege tisztázódnék.

HEGEDŰS GÉZA a napóleoni háborúk és a negyvennyolcas forradalmak közötti békés-polgári virágzás idejét jelöli biedermeier korszaknak (Előjáték egy életrajzhoz. 1985. 5). KIRÁLY ISTVÁN Kosztolányi biedermeier-vonzásáról szól; arról, hogy létezett egy biedermeier Kosztolányi Dezső (Vita és vallomás. 1986. 13). A költőnek ez a vonzódása talán abból is eredt, hogy magáénak érezte a magyar nyelv biedermeier korszakát, amikor legpuhábbra olvadt, lágyult a magyar költői nyelv. (Így jellemzi a reformkor költői nyelvét TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: MNy. XXIII[1927], 391—2). Egy modern művész, GRANASZTÓI PÁL is nosztalgiával vágyik a biedermeier kori, a múlt század eleji Pestre, Budára, ott szeretett volna lakni (Itthon éltém. 1984. 574). SZERB ANTAL viszont elmarasztalóan emlegeti a biedermeiernek, a másodlagos romantikának nyárspolgári ízlését (A világirodalom története. 1958.² 638).

Ezek a mozaikok jelzik ugyan a biedermeier hatékonyságát, de nem sokban segítik lényegének tisztázását.

A biedermeier értékelése, minősítése a tudomány világában sem egyértelmű. A Magyar irodalmi lexikon még kategorikusan különbséget tesz biedermeier korszak és biedermeier stílus között. Az utóbbit elfogadva, az előbbit elvetve (I [1963], 163). Egy évtizeddel később MÁDL ANTAL már árnyaltabban jelöli meg a biedermeier mibenlétét. Nála a biedermeier „művelődéstörténeti időszak, stílusirány”, melynek „jellege nehezen határozható meg. Középut a túlfinomult *rokokó*, a nyugodt *klasszicizmus* és a *romantika* szertelen érzésvilága között” (Világirodalmi lexikon I. [1974], 921). De Mádl is hangsúlyozza, hogy „az újabb szaktudomány, marxista és részben a polgári elveti a biedermeier mint irodalomtörténeti kategóriát.” Ilyenként a biedermeier „az 1920-as évektől kezdve terjedt el elsősorban a német nyelvterületen, de a szellemtörténeti irányzat más irodalmakban is felfedezhető (Mo.-on pl. Zolnai B. . .)” — írja Mádl (i. m. 922).

A magyar biedermeier eminens „felfedezője” tehát Zolnai Béla *Irodalom és biedermeier* (1934), ill. *A magyar biedermeier* (1940; = MB.) c. műveivel.

Az eddigiek után nehéz volna eldönteni, hogy pozitív vagy negatív vonásként értékelendő Zolnai Béla fölfogása, melyben a kortörténeti és stílusirányzati jelleg egyként érvényesül. Ezért talán érdemes még annyit általánosságban megjegyezni, hogy a biedermeierre is, mint a különböző „izmusokra” vagy sok egyéb társadalmi, művészeti irányzatra érvényes a kettős arcúság. Vagyis az, hogy bizonyos korban, bizonyos körülmények között kialakult, létrejött az azonos vagy hasonló fölfogást, magatartást, módszert, kifejező eszközöket stb. fölmutató alkotások csoportja, melyet aztán az elméleti rendszerezés — utólag — egy kategóriának nyilvánított. Egyes jellemző vonásai viszont helytől, időtől függetlenül is fölbukkanhatnak, de rájuk tapadt korszakbélyegüket már le nem vethetik. Erre a törvényszerűsége utal Zolnai Béla is a magyar biedermeierről szóló könyvében: „Ha lehetséges volt, hogy egy korszakot bizonyos sajátosságai és tulajdonságai alapján Biedermeiernek nevezzünk el, föltehető, hogy ugyanezek a mozzanatok talán kevésbé sűrített adagban — más időkben is léteztek.” (MB. 102.)

Zolnai finom árnyalással, kitűnő érzékkel ágyazta be a biedermeiert mint stílust a reformkor világába. Elsősorban nem az irodalmi, hanem más művészeti ágakban keresve a biedermeier jellemző jegyeit. Megállapítja, hogy a biedermeier nem teremtett magának külön építészetet. Ehhez hiányzott a „hivalkodó pátosz, a belső nagyra-törés, az örökkévalóság gondolata”. Tehát nincs biedermeier építészeti stílus. Teremtett viszont lakás- és környezetkultúrát és divatot, melyet a rokokó és empire kereset-ten stilizált szalonjai helyett a kényelmet nyújtó polgári józanság és természetesség jellemez, fejt ki Zolnai könyvének Régi ház c. első fejezetében.

A továbbiakban azt az eljárást követi, hogy kiszemelve egy-egy jellegzetes (vagy ilyennek vélt) alkotást, azt vezérfonalul használja a biedermeier különböző területei-nek, sajátosságainak ábrázolására. Így kerül sor a biedermeier nőideálnak a bemutatá-sára is, melynek Vörösmarty állított a világirodalomban legszebb emléket, amikor a Szép Ilonkát megalkotta (MB. 42). Utal továbbá a szerző Petőfire is, ki a líraiság nívójára emelte „a vaskos-reális életképek színes kavarodását.” De Petőfi már szakít-tott is a biedermeierrel; „szerinte nemzetiségünk eredeti tisztaságát nem a korcsosult salonokban, hanem a természethez oly közel álló, egészséges köznép körében kell keresni.” A „précieus Biedermeier” semmi esetre sem szerette a népiességet — teszi hozzá Zolnai (MB. 162).

Ezekhez a Petőfi biedermeier vonásaira utaló sorokhoz SZERB ANTAL megjegyzi, hogy Petőfi polgári vonásait Babits Mihály emelte ki először. Zolnai tovább építi a Babits intuíciója által adott beállítást, az összehasonlító irodalomtörténet tudomá-nyos módszerével elhelyezi a kor Európájában, és megtalálja számára a kitűnően tömörítő terminus technicust, a biedermeiert (Nyugat XXVIII[1935], 383). SZERB ANTAL azt is kijelenti, hogy Zolnai biedermeier kutatásainak eredménye talán még hatásosabb lett volna, ha nem a nagyokra, hanem a kisebb költőkre irányítja kutató tekintetét. „A kis költő mindig korszerűbb — mondja —, mint az egészen nagy. A kis költőt maradék nélkül fel lehet oldani kora áramlataiban, míg a nagy költőben mindig marad valami, amit koráramlatok nem magyaráznak, és ami a legérdekesebb benne.” (Uo.)

A magyar biedermeier utóhangja szerint a biedermeier értéke az, hogy „végtelen-be vágyódás, démoni erők harcba vetése helyett lankadatlan férfimunkával, lassú hangyszorgalommal megalkotja a Biedermeier azt a népi, társadalmi és nemzeti egyensúlyt, gazdasági bázist, morális harmóniát és eszményvilágot Magyarország ezeréves határain belül, amely egészen a milleniumig rendületlenül jelentette a Hazát. A passzív, de szívós államférfiúi bölcsességnek, az egyeztető reálidealizmusnak, a kompromisszumos Kiegyezésnek szelleme ez, melyet legklasszikusabb tökélyvel az 1803-ban született Deák Ferenc szimbolizál.” (MB. 174.)

A Széphalom és szerkesztője

1929 októberében a New York-i tőzsdei pánik volt a nyitány a nagy gazdasági világválság viharszerű kirobbanásához. A hullámverés természetesen nem kímélte a főleg mezőgazdasági termelésből élő magyarságot sem.

A megélhetés gondjai — kevés kivétellel — egyformán sújtották az ország egész lakosságát. A munkások órabére a hivatalos „Közgazdasági krónika” kimutatása szerint sem érte el az egy pengőt. (A legjobban fizetett szakmunkás, a bádogos órabére 84, a kőművesé 76, az asztalosé 66, a szabóé 52 fillér; a napszámosé — mai megjelöléssel a segédmunkásé — 46 fillér volt. A gyári munkásnő pedig 26 fillér órabért kapott az 1930. jún. 30-án érvényes adatok szerint.) Nem volt komoly értéke a szellemi munkának sem. Az állástalan diplomások növekvő tömege felborítja a kereslet-kínálat egészséges egyensúlyát, és lefokozza a munka értékét. Szerencsés az az okleveles mérnök, tanár vagy jogász, aki nyolcvanpengős gyakornoki álláshoz jut. A megfelelő életszínvonalat biztosító, slágerszövegben is megörökített „havi kétszáz pengő fix”, mellyel „az ember könnyen viccel”, legkevésbé sem mondható általánosnak.

Néhány évvel korábban, a húszas évek közepén azonban még nem volt ilyen kilátástalan a helyzet. Az ellenforradalmi terror megfékezésével a Bethlen-kormány egy bár rövid életű, de viszonylag nyugodt konszolidációs időszaka jellemezte az akkori magyar életet. A felszínen elfojtott, de a mélyben lappangó társadalmi, gazdasági problémák morajlását a revízió harsogásával és a „kultúrfőlény” illúziójával sikerült ideig-óráig semlegesíteni.

Hatvan év távlatából könnyű, de igaztalan volna rövidlátással vagy opportuniz-mussal illetni azokat a kétségekívül jószándékú tudósokat és művészeket, akik „a tudás és szépség kultuszának jegyében” elhatározták, hogy havonta megjelenő folyóiratot indítanak, mely „a haladó magyarság önmagára eszmélését kívánja előmozdítani.” Egy szám árát egy pengőben állapították meg. (A napilapok átlagára 10 fillér volt.) Nem lehet tudni, vajon tisztában voltak-e a lapindítók azzal, hogy a „minden újság-árusító kioszkban” kapható folyóiratért a vásárlók nem fognak tülekedni, s a nyomdaköltséget esetleg a szerkesztőségnek saját zsebéből kell pótolnia. (A két háború közti időszakot bátran tekinthetnénk a tisztavirág életű, egy-két számot megélt folyóiratok virágkorának.)

Érthető, hogy ilyen körülmények között komoly szerzői honoráriumról szó sem lehetett. Csak néhány jámbor fiatal költő — így József Attila — hitte naiv reménnyel, hogy egy vidéken megjelenő új kiadványban gyorsabban, könnyebben juthat néhány pengőhöz, mint a közleményekben válogató, biztos anyagi alapokon nyugvó, tekintélyes fővárosi lapoknál (vö. SZERB ANTALNÉ, J. A. ismeretlen levele Z. B.-hoz. It. LI [1969], 855—7).

Az 1927-ben napvilágot látott *Széphalom* léte és jövője azért nem volt megalapozatlan. Erkölcsi, anyagi háttérrel az egyetem biztosított számára. A folyóirat céljáról az első szám borítólapján közölt sorok tájékoztatnak, az indulás körülményeiről pedig részletesen szól az „Alföld” c. rovat (100—2). Eszerint a folyóirat megindításának kezdeményezője Bibó István volt. (NB! Nem a társadalompolitikus jogász [1911—1979], akinek életműve napjainkban került az érdeklődés előterébe, hanem édesapja, a szegedi egyetemi könyvtár egykori igazgatója.)

Az elvi megalapozást tartalmazó előterjesztés Tóth Károly rektor nevét viseli. De megformálásában (a szöveg tartalmából és stílusából gyaníthatóan) Zolnai Béla (is) hathatósan közreműködött.

A név szerint felsorolt alapítók főleg egyetemi tanárok, mégpedig nemcsak filológusok, hanem jogászok, természettudósok is: Tóth Károly rektor, Imre Sándor, Ereky István, Kogutovics Károly, Mészöly Gedeon, Zolnai Béla. De köztük van a szegedi szépirok két jeles képviselője: Móra Ferenc és Juhász Gyula, továbbá a korabeli szegedi szellemi élet sajátos egyéniségei, jeles irodalombarátok mint Szalay József rendőrfőkapitány, Tonelli Sándor ügyvéd.

„Filozófiai elmélyülés és idealizmus, európai kultúra és a magyar régiség életre-keltése, modern szellemiség és hagyománykeresés, a tiszta és önmagáért való művészet lebeg cél gyanánt a *Széphalom* alapítói előtt — jelzi a rektori előterjesztés. — »Ó és új magyarság« szintézise a forradalmak esztétikai anarchiája után: Kazinczy korának klasszicizmusát és magyarcélú emberiségét szimbolizálja a *Széphalom* neve.” (I, 100—1.)

„Bizonyosága akar lenni a *Széphalom* annak is, hogy a tudományok és művészetek szent hegye a nagy magyar alföld síkságain is égne emelkedik. Szeged és a környező nagyvárosok Vásárhely, Makó, Szentes, Kecskemét, Nagykőrös, Félégyháza, Baja, Halas, a maguk dús szellemi és anyagi energiájával ma már önálló kulturális közösséggé szervezhetnek. Ennek az új gravitációs folyamatnak akar lökést adni a *Széphalom* köré csoportosuló tudósok és írók társasága.” (I, 101.)

„Egy olyan folyóiratot tervezünk — mondja a rektori előterjesztést elfogadó alapítók együttese —, amely független legyen minden időleges politikai irányzattól, amely kizárólag a magyar kultúra magasabb érdekeit tartja szem előtt. Célja lesz a nemzet múltjában rejlő nagy értékeket, hagyományokat felszínrehozni s azokat az új eszmeáramlatokkal harmóniába illesztve tenni a nemzet kultúréletének közös kincsevé.” (I, 102.)

„[...] a folyóirat egyaránt kíván a szépirodalom és a tudomány szolgálatában állani. A szerkesztésre Zolnai Béla professzort kívánjuk felkérni, egy szerkesztőbizottság közreműködésével, amely bizottságnak tagjai a következők volnának: Szalay József dr. kerületi rendőrkapitány, Kolosváry Bálint dr., Tóth Károly dr., Ereky István dr., Mészöly Gedeon dr., Huszti József dr., Zolnai Béla dr., Bibó István dr.” (Uo.)

Mai szemmel érdekes és érdemes elgondolkodni ezeknek a *Széphalom* névhez méltó, fennkölt szavaknak valóságos vagy rejtett értelmén. Nem lehet kétségbe vonni a vállalkozás nemes szándékú, önzetlen törekvését. Hiszen az alapítók olyan személyek, akiknek erkölcsi elismerése, megbecsülése, közéleti rangja vitathatatlan. Sem érdemszerzésre, sem öntömjenező reklámozásra nincs szükségük. Ám ugyanakkor lehetetlen észre nem venni azt a — tudatos vagy önkéntelen — óvatoskodó tojástáncot, mely egyfelől eleget kíván tenni az uralkodó keresztény-nemzeti kurzus követelményeinek, másrészt szeretné a társadalmi haladás, a nemzeti megújulás ügyét szolgálni. Az előbbit a politikai szélsőségektől való tartózkodás hangoztatása, az utóbbit a hagyományos nemzeti értékek és az új eszmeáramlatok harmonikus egységének óhaja jelzi. Nem meglepő, hogy „a tiszta és önmagáért való művészet” ars poeticája is eszmei célként lebegett a szerkesztőség szeme előtt. E fölfogásban nyilván jelentős része van a húszas évek végén már erőteljesen érvényesülő szellemtörténet besugárzó hatásának.

Konkrétabb, pozitívabb értékű — a mából nézve — az a feladatvállalás, mely a helyi, ill. tájjelleg kidomborítására vonatkozik. Szegednek és környékének „a nagy magyar alföld síkságainak” kulturális értékeit kívánja kibontakoztatni az új folyóirat. (Mit sem számít, hogy a lelkesedés vagy lokálpatriotizmus eltúlozza a valóságot, amikor „környező nagyvárosokat” emleget.) Ennek a regionális elvnek a felismerése és érvényesítése, egy sajátos egyéni arculat kialakítása lehet minden vidéki folyóirat jogosultságának záloga. Ennek fontosságát húzzák alá gróf TELEKI PÁLnak az új folyóiratot köszöntő bevezető sorai is: „Az Alföld természettudományos és szellem-történeti megismerésének munkájában különösen nagy feladat vár az alföldi egyetemekre, a szegedire és a debrecenire [. . .] az Alföldet sohasem fogjuk megismerni, ha nincsenek kutató organismusok, kutató testületek [. . .] Hogy ez a munka eredményes lehessen, ahhoz [. . .] az állam vezetőinek megértésén és támogatásán kívül az ország és különösen a vidék társadalmának megértő támogatása is szükséges. Ezt a megértő támogatást pedig avval lehet megszerezni, ha az egyetemen ezen társadalom szeme előtt dolgoznak, azaz állandóan elmondják, hogy mit és miért csinálnak. Evégből szükséges elsősorban a jelen folyóiratnak megindulása, amely — egyéb céljai mellett — a szegedi egyetem munkásságát van hivatva Szeged és a Nagy-Alföld közönségével megismertetni.” (I, 4—5.)

A *Széphalom* szerkesztője — mint a rektori előterjesztés jelezte — Zolnai Béla lett. Joggal merülhet fel az a kérdés, miért a francia nyelv professzora s miért nem a magyar nyelv és irodalom valamelyik hivatásos művelője töltötte be ezt a szerepet. A folyóirat indításában „tudomány és művészet” egyaránt szerepel, a kezdeményezők tudósok és írók. Mégis az egyetemhez kötöttség — Teleki bevezetője szerint is — nyilvánvaló, a folyóiratot elsősorban tudománynépszerűsítő, ismeretterjesztő szándék hozta létre. A szépirodalom képviselői csak másodhegedűsök voltak és maradtak. Tehát a szerkesztői munkakör ellátására csakis az egyetem dolgozói, oktatói jöhettek számításba.

A magyar irodalom nyilvános rendes tanára Dézsi Lajos (1868—1932) volt. A Kolozsvárról áttelepült oktatók idősebb nemzedékének tagja. Tekintélyes tudományos munkássága a régi magyar irodalom területén mozgott. (A tanszék párhuzamosítása és Sik Sándor egyetemi tanári kinevezése később történt.) A magyar nyelvészet tanára Horger Antal (1872—1946) volt. Nyelvészeti munkásságának értékét a szaktudomány ma is elismeri, de munkaterülete, érdeklődési köre szigorúan behatárolt volt. Irodalom iránti fogékonysága a közismert, József Attila elleni kirohanása folytán nem szorul megvilágításra. Merőben más a helyzet Mészöly Gedeonnal, a finnugor nyelvészet tanárával. Ő nemcsak szakmájának volt kiváló, iskolát teremtő tudósa. Műveltsége, érdeklődési köre kiterjedt a tudomány és művészet sok más területére is. Írt színdarabot (Tótágas), regényes életrajzot Csokonairól. Magyaros versformában készített Homérosz-fordítása mai napig vitatott csemegéje a klasszika-filológiának és poétikának. Ha ambicionálja, esélyes jelölt lehetett volna a tervezett folyóirat szerkesztői tisztére. Minden bizonnyal szóba került az előkészítés során a kezdeményezőként jelzett, de szerényen visszahúzódó Bibó István neve is.

Akár voltak ilyen előzetes személyi latolgatások, akár nem, a szerkesztő személyének kiválasztása végső soron a lehető legsikeresebben történt. Zolnai Béla ekkor

(1927) még új ember volt a szegedi egyetemen, de jelentős tudományos múltja, európai látókörű műveltsége, sok irányú tájékozottsága tekintélyt biztosított számára az egyetemi testületben. A szegedi szellemi életbe is lendületes ambícióval kapcsolódott be. Fogadtatása pedig azért is kedvező volt, mert Kolozsvárról jött idősebb kollégáitól eltérően nem a protestáns szellemiséget képviselte, hanem — legalábbis keresztle vele szerint — a katolikus morált erősítette.

A különböző körülmények szerencsés összjátéka tehát biztosította Zolnai számára azt a lehetőséget, hogy szerkesztői tevékenységét sikeresen végezhesse. Hogy ez az új munkaterület nem volt idegen számára, és hogy a *Széphalom* mennyire hozzáért, azt az eddig mondottakon kívül jelzi a szerkesztői munkásságában folytatott tetemes levelezés (anyagát őrzi az MTA kéziratára), nemkülönben az a körülmény, hogy az 1940-es bécsi döntés után az egyetemi tanárok egy részének, így Zolnainak (később alaposan megbánt) Kolozsvárra költözésével a *Széphalom* is áttelepült, s utolsó évfolyamai a Kolozsvári Ferenc-József-egyetem Összehasonlító Irodalomtörténeti Intézetének kiadványaként jelentek meg (1942—1944).

Rosszindulatú túlzással azt lehetne mondani, hogy Zolnai kisajátította magának a folyóiratot. Az ilyen vélekedést alátámasztja az is, hogy a szerkesztő írásaival minden egyes számban több ízben találkozunk vagy névalírással, vagy Garázda Péter, Édes Gergely és más álnévvel (Garázda Péter a többszöri nekilendüléssel készülő önéletrajzi regény hőségének neve is), ill. betűjelzéssel (Z. B., z. b., G. P.) (Meglepő, hogy Garázda Péter [1448—1507] éppen úgy, mint Édes Gergely [1763—1847] valóságos, élő személy volt; vö. Magyar Irodalmi Lexikon I[1963], 382, 275.) De hozzá kell tennem, ezek a különböző tárgyú, hangú és műfajú cikkek mindenkor előnyére váltak a *Széphalom*nak színességben és minőségben egyaránt.

A színesség és minőség jellemző alapvonásai a *Széphalom*nak. Az előbbire utal a tartalom változatosságára törekvő rovatok gyarapodása, a munkatársak fokozatosan növekvő száma és változása; a minőség legcsattanósabb bizonyítéka pedig — az elismerő kritikák mellett — a féltékenykedően polemikus hang egy olyan tekintélyes sajtóorgánum részéről, mint a Budapesti Szemle (szerkesztője Voinovich Géza). Erről alább még szó lesz.

De beszéljenek maguk a *Széphalomban* megjelent írások!

Mindjárt az első évfolyam összevont 1—3. száma híven tükrözi a gondos ki-egyenlítődesre vigyázó igyekezetet a tudomány és művészet együttes szolgálatában a kitűzött programnak megfelelően. Így az egyetemi tanároknak: Huszti Józsefnek, Mészöly Gedeonnak és persze magának Zolnai Béla szerkesztőnek tanulmányai mellett tekintélyes helyet foglal el a költészet, mégpedig nem is akármilyen. Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Oláh Gábor, Reményik Sándor, Szabolcska Mihály, Vargha Gyula verseit, Móra Ferenc novelláját olvashatjuk.

De nem hanyagolhatók el a különböző rovatokba sorolt kisebb írások sem.

Az *Eszmetöredékek* többnyire különböző (gyakran külföldi) művekből kiemelt szemelvények vagy hozzájuk fűzött megjegyzések (I, 89—97).

Az *Alföld* c. rovat tulajdonképpen a helyi (szegedi) kulturális élettel összefüggő események ismertetése. Így A szegedi egyetem újjászületése c. cikk az egyetem alapkövetételének ünnepei alkalmából elhangzott beszédek tartalmazza (Tóth Károly

rektor, Somogyi Szilveszter polgármester, Klebelsberg Kunó gróf kultuszminister, egyben Szeged város országgyűlési képviselője és az ünnepség alkalmából Szegedre látogató Horthy Miklós kormányzó szónoklatait.)

Ebben a rovatban olvasható a folyóirat indítására vonatkozó rektori előterjesztés is, amelyről már előbb szó volt (98—102).

Szélesebb körű kitekintést nyújt a külföldi kulturális híreket is tartalmazó *Visszhang* c. rovat. Pl. arról, hogy a Belga Királyi Akadémia fölhívást tett közzé, amelyben rámutat az irodalmi folyóiratok nehéz helyzetére. De részletet közöl ez a rovat Négyesy Lászlónak a Greguss-jutalomról szóló jelentéséből, és a Budapesti Szemléből átvéve hírt ad arról, hogy Kéky Lajos védelmébe veszi Ady Endrét legifj. Zulawski Andorral, az Auróra-kör tagjával szemben. Ehhez a hírhez a *Széphalom* szerkesztője jellegzetes ironikus hangján megjegyzi: „Mégis csak meg kell védeni a fent említett rendes tagot Kéky Lajos adyzmus-vádjával szemben. Nem lehet adyzmusnak bélyegezni az ilyen szép mondatokat, mint »Legyen egy áldozás a világirodalom Pantheonjába bekerült felkent dicsőséges magyar szellemnek lelkünkben áhítattal őrzött halhatatlan emléke előtt!«” (I. 103—5).

A *Rosta* c. rovatban közölt kritika a címnek megfelelően pellengérré állítja azokat a silány, értéktelen irományokat, amelyek a türelmes nyomdafestékkal visszaélve, gyakran felburjánoztak a (főleg vidéki) önálló vagy gyűjteményes kiadványokban. (Talán nem árt megjegyezni, hogy a *Széphalom* időszakában számos kisebb-nagyobb nyomda működött Szegeden éppen úgy, mint más városokban. Ezek — olykor csupán egyetlen pinchelyiségben felállítva néhány szedőszekrényt — bármilyen kéziratot kinyomtattak a szerző kívánságára és felelősségére, ha a nyomdaköltséget megkapták.) *A rosta* tehát nagyon is indokolt volt, és igazolta, hogy gyakran „difficile est satiram non scribere”. Zolnai élt a lehetőséggel.

Íme mutatóban néhány szemelvény!

„Egy Szegeden élő poéta — Pestalics István — Lélektani versek (1926) címmel adta ki verselményeit. Hogy miért éppen lélektani versek, arra nézve talán magyarázattal szolgál az alábbi idézet:

Fölepítettük már kicsi házikónkat
Somogyi telepen láttuk *eztet* jónak.
Munkálkodva itten békességben élünk
Igy kívánja ezt a Közművelődésünk” (I, 109).

Az Égi kötelék c. regényről úgy vélekedik a szerkesztő, azért égi kötelék a regény címe, mert a szereplőkről mondja a szerző: „Ölelő tekintetükben [...] úgy léptek egymás mellett, *mint két kutya, akiket égi kéz vezet egy pórázon*” (I, 110).

A komoly filológiai iskolán nevelődött tudós szerkesztő érthetően nagy gondot fordított a *könyvszemlére*, az újonnan megjelent könyvekről való tájékoztatásra. Első számától kezdve közölt a folyóirat igen gazdag, tartalmas könyvismertetést. Főleg a magyar, elsősorban szegedi szépirodalmi és tudományos munkákról szerezhettek tudomást az olvasók. A rövid, néhány soros recenziók a folyóirat szellemének megfelelően határozott értékelést tartalmaztak, hol elismerőt, hol elmarasztalót. A könyvszemle értékét növeli, hogy külföldi munkák is szerepeltek az ismertetésben.

A könyvszemlében is — akárcsak a folyóirat más rovatainak kitöltésében — maga a szerkesztő járt elől jó példával. De segítségére volt a munkatársak egyre gyarapodó gárdája is. A borítólapok belső oldala az első számtól kezdve közölte a munkatársak névsorát. Mégpedig nem csupán az éppen megjelent cikkek szerzőinek nevét tüntetve föl, hanem a teljes névsorát mindazoknak, akiknek írása megjelent a folyóirat valamelyik korábbi számában. Így a névsor folyamatosan növekedett. A már említett első munkatársak mellett a következő számokban egész sor jelentős tudós, író, költő neve található: Csengery János, Marót Károly, Pukánszky Béla, Rédey Tivadar, Szekfű Gyula, Magyary Zoltán, Horger Antal, Eckhardt Sándor, Imre Sándor, Györffy István, Buza László, Kastner Jenő, Bálint Sándor, Hevesi András, Komjáthy Aladár, Berczely Anzelm Károly stb.

Zolnai szerkesztői leleményét dicséri, hogy az irodalom és nyelvészet kiváló művelői, mint Dézsi Lajos, Thienemann Tivadar, Farkas Gyula, Kardos László, Sik Sándor, Zlinszky Aladár, N. Sebestyén Irén stb. mellett — a különféle szaktudományok reprezentatív képviselői is színezik írásaikkal a *Széphalom* hasábjait: Így a gyógyszerkutató Issekutz Béla, a jogász Polner Ödön, az ideggyógyász Miskolczy Dezső, a filológus Moravcsik Gyula, a történész Mályusz Elemér vagy a vallástörténész Trencsényi-Waldapfel Imre. De tágul a költészeti oldal is Babits Mihály, Mécs László, Szabó Lőrinc közreműködésével. És különösen kiemelkedő, hogy teret kap a még kezdő költő Radnóti Miklós és Rónai Mihály András. (Az 1931-es évfolyamban jelennek meg először.)

Zolnai Bélának kitűnő érzéke volt a fiatal tehetségek fölismeréséhez. Vas István verseiről szólva megállapítja, hogy a költőnek „Van mondanivalója. A formakészsége kifogástalan és mégis új. Úgylátszik — teszi hozzá — figyelni kell az író, mit hoz ezután” (VII, 35). (József Attiláról viszont — talán Horger hatására [is] — mindössze két kis glosszában esik kipellengérező szó külső szerzőktől. De később Zolnai nagy elismeréssel szól a költőről: Irodalom és forradalom. 1948. 64.)

A *Széphalom* első számainak áttekintése arra utal, hogy a Telekitől említett természettudományos és szellemtörténeti megismerés munkájából a *Széphalom* első-sorban azokat a területeket vállalta magára, amelyeket az ún. humán, ill. társadalomtudományi szakok körébe szoktak sorolni.

Mind mennyiségi, mind minőségi vonatkozásban első helyen állnak az irodalom (szépirodalom és irodalomtudomány), valamint a nyelv kérdéseivel foglalkozó cikkek, tanulmányok. Ezek tekintélyes része magának a szerkesztőnek tollából való. Elsőrendű jellemzőjük az erőteljes vitaszellem, a bátor kritikai, nem ritkán ironikus hang és — ami egyáltalán nem közömbös (de sajnálatosan mai napig sem általános) — a művészi igényességgel kicsiszolt, fordultatos, szellemes, élvezetes olvasmányt nyújtó stílus. Az olyan címek, mint a Tótágas Ady körül vagy A ketté szakadt irodalomtudomány már önmagukban is jelzik a szellemesen polemizáló hangvételt.

A *Széphalom* első számában jelent meg Zolnai Bélának *Modern irodalom — irodalomtudomány* c. programadó tanulmánya (8—19); (vö. az Irodalomtudomány . . . c. fejezetet). Ebben az írásban a szerző irodalomkritikai felfogását tükröző elvi, elméleti kérdések taglálása mellett vörös fonalként húzódik végig az Ady költészetének jelentőségére, Ady költői nagyságának elismertetésére törekvő szándék is.

(NB! A *Széphalom* életének időszakában erre az elismertetésre még nagy szükség volt. Az Adyra vonatkozó akkori közfelfogást — azt hiszem — találón fejezi ki egy irodalomban is jártas fizikatanár megjegyzése: Adyt sokan istenítik, még többen szidják, legkevesebben olvassák.)

Hogy mennyire ingadozók voltak a vélemények Ady költészetéről, azt többek között igen jól mutatja az is, hogy éppen a *Széphalom* egyik kezdeményezője és a szerkesztőbizottság tagja: Mészöly Gedeon Zolnaival polemizáló cikket írt a Budapesti Szemlébe. (Talán mégis hagyott egy kis tüskét a szerkesztő személyének megválasztása?)

Voinovich Géza, a Budapesti Szemle szerkesztője — úgy tetszik — örömmel adott helyet Mészöly cikkének. Már előbb is elmarasztaló megjegyzéseket fűzött az új folyóirathoz. Kifogásolta a *Széphalom*nak (ill. szerkesztőjének) polemikus hangját, a szerkesztés módját, a folyóirat irányát (I, 213).

Persze Zolnai sem maradt adós a válasszal. Mészöly és közte valóban van ellentét, mondja, mégpedig az, hogy „Mészöly rossz költőnek tartja Adyt, én elismerem Adynak világirodalmi nagyságát” (221). Rámutat aztán arra, hogy Voinovich szerkesztő és a Budapesti Szemle munkatársai közt is van ellentét. Határozottan tiltakozik az ellen, „mintha a budapesti folyóiratok privilégiuma volna az ország szellemi behálózása és az úgynevezett vidéken megjelenő komoly és európaián magyar orgánumoknak nem volna szabad [...] jelentkezni a budapesti élet kapujánál” (I, 226). „A vidék ma már nem vidék — jelenti ki Zolnai — [...] centrummá fog rövidesen kifejlődni a három egyetemi város: Szeged, Debrecen, Pécs.” Végül nyomatékosan aláhúzza, hogy a *Széphalom* az ó és új magyarság szintézisét a modern élet problémáinak nem megkerülésével, hanem értésével kívánja előmozdítani (I, 226).

A két lap szerkesztője között más kérdésben is támadt vita. A *Széphalom* első számában az *Eszmetöredékek* rovatban jelent meg egy rövid közlés Prousttal kapcsolatban. Voinovich ezt érthetetlennek nyilvánította. Zolnai éles hangú válaszban jelenti ki, hogy a jelzett szöveget, — mely nem sablonos ismertetés, hanem egy-két eszme felvetése — „egy Szerb Antal nevű fiatal esztétikus írta.” És hozzáfűzi, Proust a franciáknak is nagy fejtörést okoz. „Ha valaki nem érti Szerb Antal mondatait, annak oka nem csupán Szerb Antalban keresendő. Több dolgok vannak földön és irodalomban . . .” (I, 227).

Mészölynek szóló válaszként Zolnai a *Tótágas Ady körül* címmel közölt folytatásos cikket (I, 322-6, 428—42). Ezt egészen más hangnemben „a megértő és költő Mészöly Gedeonnak” ajánlja, „barátsággal”. Írását azzal a merész csattanóval zárja, hogy „Ady Endre körül mindjárt meglesz a béke, mihelyt Szász Károly, Pekár Gyula és párthívei legalábbis fele annyi szabadságot engedélyeznek a modern költőknek, mint amennyit ők maguk is élveztek, amikor még fiatalok voltak”.

Az Adyt elítélő megjegyzésekre mindig kemény szavakkal sújt le a *Széphalom* szerkesztője, bárhol bukkanjanak fel ilyenek. Az Új Magyarság vezércikkében Rajniss Ferenc fenyegető kijelentést tesz (1938. febr. 4.): „Senki se merje honfitársait becsületes véleménye miatt hazafiatlansággal vádolni.” — „(Ez a megjegyzés azoknak is szól — tudósít a *Széphalom* —, akik azt hiszik, eleget tettek hazafias kötelességük-

nek, ha Ady Endrét száműzték, vagy Csathó Kálmánt nagyobbra tartották Kosztolányi Dezsőnél.)” (IX, 24.)

Ha egy elmúlt korszak valamely jelenségét, adott esetben a *Széphalom* folyóiratot mint a két világháború közti időszak egyik korhű szellemi termékét fölidézzük, nem lehet meglepődni egyes mozzanatok pusztá bemutatásával. Hiszen a mai szemlélő akarva nem akarva éppen a kor szellemét véli általa meglátni. Véleményt, minősítést azzal alkot róla, hogy mennyire tükröződik benne ez a keresett korszellem. (Banális hasonlattal: a cseppben is a tengert akarjuk látni.) Egy ilyen kép megformálásához — úgy vélem — legtöbb támpontot az apró, sokszor mellékesnek vélt sorok, megjegyzések nyújtanak.

Lapozzuk egy kicsit ilyen szándékkal a *Széphalom* köteteit! (A teljes folyóirati anyagról jó áttekintést nyújt a „Széphalom Repertórium”. Összeállította Lisztes László és Palotás Gyuláné, Szeged, 1970.)

Már az első évfolyamban bővül a fentebb említett rovatok sora, mégpedig a trianoni korszakban különös jelentőségű *Erdély* címmel (I, 201—4). Itt jelent meg a szerkesztőnek *Transylvanismus* című, a kérdés fontosságára utaló fejtegetése.

„A magyarság szellemi életében új erőre kapott a trianoni béke óta a *transylvanismus*, az erdélyi lelkiség fogalma” — kezdi írását a szerző. Az „erdélyi lélek ma már önálló utakon kezd járni, külön glóbusznak érzi magát és félti, hogy — ha innen nem törődnek vele — annyira eltávolodik tőlünk, mint amennyire külön élő szellemi országot jelent a belga irodalom vagy még inkább a svájci franciaság. Azért kell örömmel üdvözölnünk minden olyan jelenséget, amely a csonka ország figyelmét Erdély felé, Erdély érdeklődését Nagy-Magyarország felé irányítja. A kritika [...] szerencsésen fölismerte már a kérdés jelentőségét. Kezd kialakulni az a meggyőződés, hogy a magyar irodalom megújítása Erdélyből, a Felvidékről fog kiindulni. Míg »idehaza« egy lezárult irodalmi korszak (Ady) értékéről folynak a meddő viták, a szűk határokon túl egy friss és a maga lábán megálló magyar irodalom támad: ezt a mozgalmat üdvözli Németh László, aki egyenesen kimondja, hogy a magyar gényusz Erdélyből fogja meghódítani Európát.” (I, 202.)

Ennek a transylvanismusnak áldásait és veszedelmeit tisztán látják odaát is, mint Kristóf György providenciális szavaiból kitetszik: „Az volna a transylvanismus veszte és egyúttal az erdélyi magyarság halála, ha bármiképpen is *kilépne és elkülönülne a magyar szellemi élet egységéből*, az egységes kulturális öntudat köréből.” (I, 203.)

A harmincas évek vége felé egyre jobban fölerősödött a nyilasok, hivatalos néven a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt sajtójának hangja. Megjelent egy, a mozgalom programját tartalmazó kiáltvány is. Ennek ötödik pontjához fűzött kommentárt a *Széphalom*. Idézi a szóban forgó közleményt: „Követeljük, hogy állampolgár csak *néptárs* lehessen. Néptárs pedig csak árja származású egyén, tekintet nélkül vallására. A *néptárs* nyilván szó szerinti fordítása a *Volksgenosse* német szónak” — állapítja meg a *Széphalom* cikkírója, természetesen Zolnai Béla (I, 29).

„Ez még nem volna baj — mondja —, bár a magyarság nem szorul rá, hogy nemzeti mozgalmait a németektől kopírozza. Nagyobb baj lesz azonban az *árja* szó miatt, amelyért nemcsak a röpirat kiadója — B ö s z ö r m é n y Zoltán —, hanem maga a párt is felelős. Ha elfogadjuk a program ötödik pontját, akkor az ország minden-

féle lakosa állampolgárságot kaphat, csak a magyarok és a zsidófajúk nem [...] Mert — mi tagadás — a tudomány mai állása szerint nem árják a magyarok [...] Ezek után valószínűleg Böszörmény Zoltánt is sürgősen ki kell zárni a pártból.” (IX, 29.)

Hangot kapnak a *Széphalomban* a közélet apró-cseprő, éppen időszerű eseményei is. Annak idején sok vitát váltott ki a parlament tövében felállított Kossuthszobor. Többen kifogásolták. A vitához G. P. is hozzászól, és védelmébe veszi a szobrot. Legalábbis neki tetszik — jelenti ki (II, 34).

A Budapesti Hírlap 1932. okt. 28-i vezércikke nagy lelkesedéssel számol be egy olyan eseményről, mely „művészeti életünkben még nem fordult elő”. Arról van szó, hogy az államfő és a művészeti ügyek legfőbb szakképviselője, a kultuszminiszter a nyilvánosságnak bejelentette, hogy hivatalosan elismerik a modern tehetségeket. Horthy kormányzó a kultuszminiszterhez intézett leiratában kifejezte azt a legfőbb óhaját, hogy „művészeink — bármely művészeti irányt kövessenek — a múlt nagy hagyományainak tiszteletében egyesülve, vállvetett erővel, hittel, bizalommal vegyennek részt a nemzeti élet és kultúra korszerű továbbfejlesztésének munkálásában és megértő együttműködésben haladjanak a nemzeti művelődés magasztos céljai felé. . . .” (VI, 126). A *Széphalom* megjegyzése: „Vessünk fátyolt a múltra és élvezzük egy kicsit az ókonzervatívok pálfordulását. Az említett vezércikk olyan szépen jellemzi tegnapi barátait, mai megtagadott pártját, hogy ehhez a portréhoz nincs is semmi hozzátenni valónk.” (VI, 128.)

Szigorú kritikát kap a rádió is ez alkalommal az Édes Gergely névvel jelzett szerzőtől. (Ez annál szembeszökőbb, minthogy a húszas—harmincas évek fordulója táján még nem volt általános gyakorlat a rádió műsorának kritikai értékelése. A rádió ekkor még sokkal inkább csak technikai érdekesség, szórakoztató csemege volt, mint a tömegtájékoztató hivatalos eszköze.)

Az ún. vasárnapi krónika „üglátszik azért nevezi vasárnapinak magát — írja Édes Gergely —, mert alkalmazkodik a vasárnapi kis igényű publikum nivójához, abban a hitben, hogy a sújtásos beszéd és az émelyítő fanyalgás pótolja a mondanivaló hiányát [...] Hát még az úgynevezett helyi közvetítések a falukból! Micsoda ízléstelenségek. . . És a magyar paraszt, mint valami ázsiai exotikum bemutatva a mindentudó fővárosi újságíró-conférencier által. . . A rádióknak nem lehet célja, hogy a Társaság stílusát propagálja, és beálljon a giccselők sorába” — foglalja össze véleményét (VI, 76).

A Magyar Nyelv c. folyóiratban és más nyelvészeti kiadványokban — mint ismeretes — igen gyakran jelentek meg Zolnai Béla nyelvművelő írásai. Különösen kedvelt, gyakran visszatérő témája volt az idegen szók minősítésének kérdése (vö. Az idegen szavak c. fejezetet). Érthető tehát, hogy a Magyarosan c. nyelvművelő folyóirat megjelenése élénk visszhangra talál a *Széphalom* hasábjain, főleg a folyóirat indulása idején (1932—1933). Elismerő vagy bíráló megjegyzések hangzanak el ismételtelen a *Széphalom* szerkesztőjének véleményét tolmácsoló sorokban.

A *Széphalom* örömmel üdvözli az új folyóiratot, melyre nagy szükség van, de nyomban hozzáteszi, hogy „az a fölhívás, amit a szerkesztő harci riadónak, ékesen szóló serkentőnek szánt, olyan száználmas terméke a magyarosan-írásnak, hogy Isten

ments, az effajta irányt zsinórmértékül, illetőleg (Schnur > *zsinór*) eszményül alkalmazni”. Véleményét persze konkrét példákkal támasztja alá. Pl. „van még magyar lélek, magyar gondolatjárás” — írja a Magyarosan. A magyarnak „az esze jár, nem a gondolata”, jegyzi meg a recenzens (VI, 26—7).

Az idegen szókkal kapcsolatban ismét erősödik és ironikussá válik a *Széphalom* kritikai hangja. „Nehéz dolog gúnyoros költeményt nem írni, ha hivatalosan üldözik az idegen szavakat, gyakorlatban pedig szabadon használják őket.” Hivatkozik a Budapesti Hírlap — a legmagyarabb napilapunk — [1933.?] febr. 28-i számára. „A vezércikket Berzevicsy Albert írta, a tárcát — természetesen — Csathó Kálmán. Nemzeti életünk e két vezető egyéniségének cikkeiből a következő idegen szavakat gyűjthetjük csokorba.” (És következik egy tekintélyes felsorolás.) (VI, 27.)

Ismét csak az idegen szók kérdésével foglalkozik Garázda Péter, Pénzpuffasztás és nyelvszegényítés címmel Kosztolányinak A nyelv tisztaságáért c. írásához fűzve véleményét. (Kosztolányi tudvalevően a puristák élenjáró képviselője volt, aki még súlyos betegségében sem *injekciót*, hanem *oltást* kért fájdalomai csillapítására.) Zolnai rámutat az idegen szók irtásának képtelenségeire. Kosztolányi verseiből is számúzni kellene igen szép sorokat. Kár volna értük — teszi hozzá (VII, 27).

Egy akadémiai ajánlás tíz új szót bocsátott útnak. Többek között *pénzpuffasztást* ajánl az infláció helyett. „Eltekintve attól — mondja Zolnai —, hogy a puffasztás egy németből átvett hangutánzószó továbbképzése, kellemetlen képzeteket is támaszt. . . Pénzhigítás sokkal jobb: ezt a gyakorlati élet szülte, remélhetőleg utólag szankcionálja az Akadémia is” (VII, 27).

A folyóirat színességét s bizonyonnal értékét is növeli, hogy a helyi és országos események mellett gyakran közöl hírt a külföldi szellemi élet forgatagából is! A szerkesztői szemet elsősorban az érdekes, a feltűnő jelenségek vonzzák, nem mellőzve itt sem a kritikai, ill. ironikus hangot. Húzd rá Jonny! címmel egy modern berlini darabról mond lesújtó véleményt. A darab hű tükre a mai (1928-ban vagyunk — B. L.) berlini tébolyult életnek, annak a lázas iramnak, mely az egész világot „dancingnak” látja (II, 232). — Ugyancsak elmarasztaló hangon ad hírt a *Széphalom* Futballfőlény címmel egy amszterdami mérkőzésről, melyen majdnem meglincselték az egyiptomi játékvezetőt (II. 316—7). Az egyik közleményben Oscar Walzelhez írott levél olvasható. A német irodalomtudós előfizetési felhívást küldött szét készülő Handbuch der Literaturwissenschaft c. könyvéhez. De a magyar irodalom története nem szerepel a tervezetben. Érthető tehát a rosszallás (II, 200—2). — Hírt ad a *Széphalom* arról is, hogy a párizsi Keleti Nyelvek Főiskoláján 1931-ben tanszéket létesítettek a finn—magyar nyelvek számára. Ennek kinevezett tanára Aurélien Sauvageot. A hír kapcsán szorgalmazza a tanszéknek magyar könyvekkel történő ellátását. Megjegyzi, hogy a Bibliothèque Nationale-ban még a Magyar Nyelv vagy a Nyelvtudományi Közlemények sorozata sincs meg (VI, 108). — Csodabogár a címe annak a tudósításnak, mely szerint az Ungarische Jahrbücherben (1933; 368) az alábbi „magyarázó” jegyzet olvasható Herczeg Ferencről: „Francz Herczeg (1863) aus Verschetz lernte in der Schule magyarisch, veröffentlichte zahlreiche Romane, Novellen und Dramen.” A szerkesztő megjegyzése: „Ebből a német publikum aztán mindent megtud, amit a magyar Akadémia másodelnökéről tudnia kell” (VII, 106).

Hadd zárja a *Széphalom*nak ezt a szemelgető, mozaikos jellemzését — az időbeli sorrend megtartásával — két már Kolozsvárról keltezett híradás. Az egyikben elismerő szép szavakkal búcsúztatja Zolnai Béla Emile Pillias fiatal francia kutatót, a második világháború áldozatát. A francia tudós tanulmánykötete *Études sur François II. Rákóczi, Prince de Transylvanie* címmel jelent meg (1940?). Rákóczi kiadatlan leveleit és instrukcióit tartalmazza a mű, melyben a szerző véglegesen tisztázza a párizsi „Hôtel de Transilvanie” ügyét, és Rákóczinak a grosbois-i kolostorban töltött éveit új megvilágításba helyezi (XI, 40—1). — A másik közlemény Van Tieghem párizsi világirodalom-történetéről szól, mely a magyar irodalmat körülbelül a lengyel, cseh és horvát-szerb irodalommal egy nívón szerepelteti. A magyar írók közül a következők találhatók a könyvben: Ady, Arany, Babits, Bajza, Balassi, Berzsenyi, Bessenyei, Csokonai, Eötvös, Gvadányi, Jókai, Kisfaludy, Karinthy, Katona, Kosztolányi, Madách, Mécs, Mikszáth, Móricz, Petőfi, Tolnai, Tormay, Vajda, Vörösmarty, Zrínyi. Ilyen gazdag névsor még nem szerepelt külföldi munkában, ezért nagyvonalú áttekintések és jellemrajzok hiányában is hálásak lehetünk a szerzőnek — szögezi le Zolnai (XIII, 73—5).

Tartalmi gazdagság, sokoldalúság tekintetében — azt hiszem — ma is kevés folyóirat állja ki a versenyt a másfél évtizedet megélt *Széphalom*mal. De az elismerés mellett nem hallgatható el egy meglepő hiány. A *Széphalom* korának egyik jelentős társadalmi-kulturális megnyilvánulásáról egyetlen szó sem hangzik el a folyóiratban. A népi kultúra felé forduló mozgalom, a falukutatás sokágú körére gondolok. Igaz, hogy a jelentős szociográfiai munkák, Szabó Zoltán, Erdei Ferenc, Féja Géza szokatlan nagy visszhangot, sőt vihart támasztó művei csak a harmincas évek második felében láttak napvilágot, de a parasztság (és csekély mértékben az ipari munkásság) szellemi értékeinek feltárása, megmentése, ezeknek a néprétegeknek (legalábbis) kulturális felemelése már a húszas években napirenden volt. És éppen Szegeden több jelentős törekvésben is megnyilvánult. A szegedi agrár settlement mozgalom, mely később a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma címen vált ismertté, éppen a *Széphalom* indulásával egy időben kezdett kibontakozni. 1929-ben a szegedi egyetemen létesült a néprajztudomány első tanszéke (professzora Solymossy Sándor kiváló néprajztudós volt). Juhász Gyula, a *Széphalom* alapító tagja nemcsak szép költeményben örökítette meg a szegedi munkásotthont, hanem előadásokat is tartott benne. A Bartók—Kodály népzene-kutatásról és a nyomában járó lendületről nem is beszélve.

Hogyan lehetséges, hogy mindezzel szemben Zolnai Béla és a *Széphalom* néma maradt? (Két cikk — nem a szerkesztő tollából — szól ifjúsági mozgalmakról, főleg a „sarlósok”-ról inkább elmarasztaló, mint elismerő hangon: V, 34—47, 111—2).

A válasz valószínűleg a szerkesztő egyéniségében, élmény-, érzés- és gondolatvilágában rejlik. Zolnai Béla városi születésű, egész életét városi, mondhatni nagyvárosi környezetben töltötte. Közvetlen tapasztalatai, élményei tehát nem voltak a parasztsággal, a falusi társadalommal, de a városi proletársággal sem, legkevesbé ezek politikai, gazdasági, szociális gondjaival. Mint a Horthy-korszak számos értelmiségi tagja, ő is viszolygással tekintett a napi politikára. Az értelmetlen háború, a forradalom és ellenforradalom, fehérterror és fokozódó fasizmus átélése érthetővé teszi az ilyen elfordulást vagy visszahúzódot.

Zolnai Béla tudatosan, sőt némi büszkeséggel vallotta naplójában, hogy nem foglalkozott politikával, nem volt egyetlen politikai párt tagja sem. Ám ez nem gátolta abban, hogy számára fontos elvi kérdésekben határozott, reális és politikai állásfoglalást is kifejező véleményét nyilvánítsa olykor meglepő, csaknem kihívó bátorsággal. Látóköre azonban nem terjedt túl a városi, az ún. intellektuális szférák világán. Hogy ezért jogosult-e vele (és a *Széphalom*mal) szemben valamilyen elmarasztalás vagy számonkérés, meddő vita tárgya volna, s a tényeken mit sem változtatna.

A *Széphalom* másfél évtizedes működésének lényegét, értékét is csak a tények alapján lehet mérlegelni. Az mindenesetre sajnálatos, hogy oly sok egyéb szellemi és anyagi érték mellett ez a folyóirat is a második világháború áldozata lett. Az egyre vékonyodó évfolyami kötetek az utolsó években (1941—1944) már egy-egy füzetű zsugorodtak.

Lehet-e a huszadik század végén, a nosztalgia, a múltat felidéző dokumentációs divat időszakában tárgyilagosan — Zolnai kedvelt kifejezésével — „sine ira et studio” — emlékezni a múltról? A történeti tényekhez ragaszkodva, a célzatos ferdítéseket vagy „kozmetikázást” kerülve, megfelelő konkrét támpontokkal minden bizonnyal lehet. De mi a megfelelő mérce? VERES PÉTERnek egy megjegyzése — úgy vélem — hozzásegít az alkalmas fogódzó megragadásához. Goldsmith, A wakefieldi lelkész c. könyvéről szólva, az író elmondja véleményét arról, mi a maradandó a legjobb könyvekben: „Hát elsősorban a dokumentáció, a kor és a társadalom rajza, valamint az író egyénisége, az író lelke, stílusa, bölcsessége, éleslátása és jelen esetben finom iróniája és sajátosan írói bölcsessége” (Olvasónapló 1949—1953. Bp., 1984. 471).

Ha a tekintélyes író által hitelesített mérlegre a folyóirati funkciónak megfelelően még ráhelyezzük a határozott állásfoglalást, a bátor, nyílt kritikai hangot és a művészi igényességű kifejezésformát, összeállt egy olyan követelménylista, amely alkalmas alap egy színvonalas normát képviselő viszonyításhoz. Az elmondottak alapján meggyőződésem, hogy a Zolnai Béla írásaival telített s így az ő munkásságát is tükröző *Széphalom* megfelel az előbbi követelményeknek.

A STÍLUS MŰVÉSZE, A MŰVÉSZ STÍLUSA

„Hangváltozások, jelentésváltozások, morfológiai átalakulás, új gondolkozási és mondatformák keletkezése: nem merítik ki a nyelv életének viszontagságait. Van ezeknél belsőbb metamorfózisa a beszédnek: a szavak érték hullámzása, érzelmi sűrűsödése és kihülése. Mintha a molekulák mozgolódása állana előttünk: mennél messzebb jutunk a nyugalmi állapottól, annál nagyobb hőt fejt ki a szókincs. Ady Endre írta:

Mert most a Szó olyan legyen,
Mint a Hegyen
Krisztus szava:
Évezredek hője, hava.

(A szenvedésnél többet, 1918)

Ez az igazi színváltozása a nyelvnek, mert tudatosan, vagy legalábbis érezhetően és előttünk, napról-napra megújulva megy végbe, míg a többi változások csak nyelvtörténész számára jelennek meg . . . A nyelv diakronikus szemlélete mutatja a külső, megmerevült változásokat, de a szinkronikus kép maga is átalakulásban van, mint a mozgó kaleidoszkóp.” (NySt. 174.)

Alig hinné az ember, hogy ezek a sorok a Nyelvtudományi Közleményekben megjelent, tehát szaktudományi írás bevezető szavai (1936). A költői idézet, a képekben gazdag fordulatok és hasonlatok, a szerkezetek szimmetriája, a mondatok ritmikus lejtése, a közölt információk fölfelé ívelő fontossági sora (hírértéke) és csattanós lezárása megannyi olyan tulajdonság, melyeknek harmonikus egybekovácslása csak művészi alkotóműhelyből származhat.

Talán érdemes és tanulságos részletesebben is számba venni Zolnai Béla stílusának ezeket a megejtő vonásait.

Akár matematikai képletbe volna foglalható az első mondat felépítése: $a + a + ab + (a + a)b = c$; vagyis a halmazott, összetett szókból egyszerű, majd többszörös jelzős szerkezetté bővülő alanyok sora az állítmányi szerkezetben egyetlen negatív tényé zsugorodik. Ezt a „nincset” azonban kiegyenlíti, sőt fokozza a második mondat megnyugtató és kiemelt „van”-ja, s az ehhez a *van*-hoz csatlakozó három pozitívum (a szavak érték hullámzása, érzelmi sűrűsödése és kihülése) visszarímeli az első mondat három alanyára. Ám míg az első mondatban negatívumként elkönyvelt alanyok (hangváltozások, jelentésváltozások, morfológiai átalakulás) közismert nyelvi saját-

ságok, addig a pozitívumot kifejezők homályos és bizonytalan tartalmú, metaforikus jelenségek. Persze, hogy ez a tartalmi ellentmondás fokozza a stiláris hatást. Annál széükszerűbben következik a homályt oszlató, hasonlattal megvilágosító, élenkítő magyarázat, az elméleti tétel költői megerősítése az Ady-idézettel. Most már csak a lezáró összegezés, a premisszákra épülő zárótétel következhet. S a szakmai kifejtést végül egy egyszerű, plasztikussá oldó hasonlat zárja le. Íme a szövegépítés, a belső koherencia érvényesülésének kitűnő modellje.

Ha Zolnai Béla tudományos munkásságában ennyire érvényesül a művészi stílus felé hajló készség, nem lehet meglepő, ha más, kevésbé szigorúan szaktudományi jellegű írásaiban ez a stílusirány még jobban kidomborodik. *A magyar stílus* c. tanulmány mint az esszé műfajába sorolható munka jól példáz egy következő stílusformát. (Ennek néhány jellemzőjét *A magyar stílus* c. fejezetben igyekeztem papírra vetni.)

De van még egy további lépcsőfok is ezen a stilusalakulási úton. Zolnai tudományos munkássága mellett háttérbe szorult, és lényegében feledésbe merült műfordítói tevékenysége. Fordított B. Constant, P. Bourget, M. Maeterlinck, R. Rolland műveiből.

Ezeknek a fiatalkori műfordításoknak maga a szerző sem tulajdonított nagyobb jelentőséget, jóllehet a családi hagyomány is erre a területre vezette. (Apja, Zolnai Gyula finn szerzők műveit ültette át magyarra.) (Csábító volna még nagyobb távolokban fölgombolyítani ezt a nyelvészetet és szépirodalmat egybeötvöző fonalat. Legalább Kazinczyig lehetne visszanezni, Vörösmartyról, Aranyról sem feledkezve meg, s előre ugrani Mészöly Gedeonig, Bárczi Gézáig és B. Lőrinczy Éváig.)

Hogy Zolnai Béla a műfordítás iránt a későbbiekben sem maradt közömbös, arról egy Áprily-fordításról írott recenziója árulkodik. Egy Kolozsváron megjelent, rövid életű folyóiratban, a *Szellem és Életben* (V. évf. 1. szám, 1941: 1—5), majd ennek különnyomataként jelent meg az *Áprily Peer Gyntje* c. írás.

Mindjárt a bevezetőben megmutatkozik Zolnainak a műfordítással kapcsolatos tájékozottsága. „Fordításhoz három dolog kell: 1. Lélek, amely együtt tud rezegni az eredeti minden rezdületével, amely behatol a lényeg mélységeibe és követi szédülés nélkül az idegen költőt minden magaslatokon. 2. Tudós nyelvismerő, akinek a magyar fordító-készség minden eddigi eszköze rendelkezésére áll. 3. Költő, aki magából merít és élő hangforrássá teremt a másoló visszhangot.” Nem lehet kétségünk az iránt, hogy aki így tudja szavakba, méghozzá költői szavakba önteni a műfordítás elméleti feltételeit, az maga is képes a felsorolt követelmények teljesítésére.

A továbbiakban magáról a műről, Ibsen Peer Gyntjéről szól: „Nem lehet definiálni, beskatulyázni sem műfaj, sem alapeszme, sem emberábrázolás szempontjából ezt a bizarr, ezt a satíra és fausti mélység között *salto mortale*-kat végző tragikomédiát. [. . .] Talán nem véletlen, hogy éppen az erdélyi Áprily Lajos érezhette kongeniálisnak magát hozzá, hogy magyarra költse a norvég fjordok fantaszta hősenek képsorozatát, a zabolázatlan álmodónak, a népmesei csodahívőnek, az őstermészet emberének balladai jeleneteit” (1—2). Nemcsak Ibsennek, Zolnainak a költőisége is kulminál e néhány sorban: „A *Peer Gynt* költőisége Solvejg alakjában kulminál. Talán itt rejtőzik a mű alapeszméje: a passzív nő váltja meg a kalandor, végtelenbe törő férfit. Ez inspirálta Grieget, akinek bizarr harmóniáitól már el sem lehet választani Ibsennek

ezt a szövegét. (A többi igazán nem dalba kívánczózó!) Solvejg versei melódia nélkül is dalolnak az Áprily soraiban [...] Ezért a pár megpihentető, *verweile-doch* sorért érdemes volt átszenvedni ennek a szimpatikus Peernek nem mindig rokonszenves vergődéseit.” (4—5.)

Zolnai művészi érzeke, stílusának s egész egyéniségének alapvonásai tükröződnek ezekben a szavakban. Mintegy Ibsennel versengve emeli eszményi magaslatokra Solvejg alakját. Teszi ezt az a Zolnai Béla, akinek mint megrögzött agglegénynek igen különös véleménye volt, ha nem is a nő nemről, legalábbis a házasságról.

De hol van az a kritikus, aki könnyelműen vagy nagyképűen összehalmozott jelzők nélkül ilyen költői képbe foglalva tudja kifejezni nagyrabecsülését, elismerését a fordítómunka iránt: „Solvejg versei melódia nélkül is dalolnak az Áprily soraiban.” Igazi költőről, tökéletes műfordításról szólva, a kritikus is csaknem költővé lelkesedik.

És íme a Zolnai-stílusnak még egy jellegzetes vonása: a finoman rejtett, bár nem is éppen él nélküli humor csipkéi. Ilyen az előbbi idézetben a zárójeles megjegyzés „(A többi igazán nem dalba kívánczózó!)” vagy a dicsérő szavak mögé bújtatott, elmarasztalóan kritikus hang: „Érdemes volt átszenvedni [...] a nem mindig rokonszenves vergődéseit”.

Ugyanilyen szatirikus élű vagy szelidebben fanyar humorral találkozunk a „neopuristák” elítésében (*A magyar stílus*; I. előbb), még élesebb maró gúnnyal a Tiszamarty Antalt támadó *A műkedvelő purista lelki alkata* c. írásában (1940). *A látható nyelv* c. tanulmányban a pontozásról szólva írja: „Ez a leggyakoribb, de a legolcsóbb írásezköze a költőknek, akik könnyen azt hihetik, hogy a gondolatsegénységet három pont-tal pótolni lehet” (NySt. 93). Nem meglepő, hogy a fanyar humor szikráját önmagára is gyakran rápattintotta. (Vö. pl. a Molter Károlyllyal történt táviratváltást.)

Hogy Zolnai Bélára valóban ráillik a stílusművész elnevezés, azt hadd igazolja végül az a csalhatatlanul biztos érzék, amellyel az egész Ibsen—Áprily-műből a legremekebb, a legtökéletesebb részletet tudta kiemelni. Az előbbi idézethez csatlakozó „*verweile doch*” sorok így hangzanak:

Fenyő és fjord között nőtem föl én,
Észak nevelt: fukar föld és szegény,
de lelke van, mely halk szóval dalol,
szelében karcsu, fehér nyíl hajol,
csudavirág tükre a tó s a hab,
ha partot ér, gránitsziklára csap.
Tündérvárázssal jó a tél hava,
fénytől dereng a nyári éjszaka.
Lelkünkben a szép minden bünt elűz
s az örömünk kristályostiszta szűz.
Te adtad ezt a látást, Peer, nekem,
a csodákat azóta érhetem.
Azért jöttem hozzád, kunyhódba, hol
az áldozat s a hősiség dalol.

Az a színes, lírai elemektől sem mentes stílus, mely Zolnai Béla műveinek sajátosan egyéni ízt kölcsönöz, s amelynek néhány jellegzetes jegyét talán sikerült bizonyító tényanyaggal is kidomborítani, kétségkívül arra vall, hogy alkotója nem sorolható be a megszokott, szabványos tudományművelők közé. (Zolnai „szellemes, vonzó stílusát” hangsúlyozza utolsó kötetének kiadója is a *Nyelv és hangulat* [1964] borítólapjának fülszövegében.)

Gondolkodóba ejt először is az a tény, hogy Zolnai Béla munkássága — mint láttuk — különböző szakterületekre ágazik szét. Mi az, ami lehetővé teszi és egybefogja ezt a sokágú tevékenységet?

Elsősorban nyilván a páratlanul gazdag, csaknem enciklopedikus műveltség és a sok forrású ismeretanyagot rendszerezve kifejező, tolmácsoló képesség. Ez pedig egyaránt feltételezi a tudósi és művészi adottságokat.

Nem valamiféle illuzórikus sugalmazás, mesterkélt elméletieskedés vagy túlzottan lelkes belemagyarázási törekvés készlet ilyen megállapításra. *A magyar biedermeier* c. könyve egyik hangulatos fejezetének címe *Borúra derű*, az Akadémia egykori jelmondata. Arról tájékoztat ebben a szerző, hogy megindulásakor az Akadémia nem az öncélú tudományosság fellekvára akart lenni, sokkal inkább a jó ízlés kiképzésének, a széptudomány ápolásának otthona. Nyelvtudomány, irodalom, művelés, bölcsesség művészettel párosulva összesítik ekkor a tudományt, amely ha világít, „ott virágos mezőben ül az igazság” — idézi Deáky Zsigmond szavait is. Visszajutottunk tehát a humanista eszményhez — fejtegeti tovább Zolnai —, amelynek jegyében tudomány és költészet egybefolyik. Nem véletlen, hogy az első akadémiai tagok közt sok volt a költő, a szépíró.

Nem kell nagy képzelőerő annak feltételezéséhez (még ha filológiaiilag nem bizonyítható is), hogy ösztönösen vagy tudatosan, de mindenképpen ez a humanista eszmény: tudomány és költészet egybefolyása lebegett Zolnai Béla szeme előtt. Ennek az eszménynek szerencsés lecsapódása az ő művészi tudományos stílusa.

Ezt a kettős jelzőt az előző fejezetekbe illesztett sűrű idézetek — úgy hiszem — eléggé igazolják. Mégis két sajátos vonást talán nem árt külön is hangsúlyozni. Az egyik a stílus tömörítve kifejező-jellemző ereje, a másik finoman ironikus célzatosságú humora.

Az elsőről tanúskodjék egy Juhász Gyuláról szóló megjegyzés: „Juhász Gyula arca a búsképű diáké, a vidéki poétáé, akinek lelke tanáros műveltséggel, arisztokrata könyvkultusszal és művészetrajongással telt meg és — mialatt végigjárta Máramarostól, Szokolcától Szegedig a vidéki városok kulturális elszigeteltségének kálváriáját — szívében az élet csúcsai, Budapest és Párizs felé lobog a vágyakozás [...] Belső megrázkódtatásaiból a költészetnek síma tükre alig árul el valamit.” (It. VIII[1919], 278.)

A Zolnai-stílus másik fókusza sugárzik a *Dilettáns puristák* befejező soraiból: „»Est modus in rebus.« Ajkam 'örömteli' végszava a dilettáns puristákhoz: hidegvér és 'elegancia' a nyelvben; ízlés és 'tolerancia' a magyarosodni akaró idegen szavakkal és a nyelvújítás különcségeivel szemben. Fontolva haladás. Magyarul írjunk és értelmesen gondolkozzunk. Nem neológia vagy ortológia, hanem mind a kettő.” (MSz. XXXIV[1940], 334.)

KITEKINTÉS

„A magyar most is, miként ötven évvel ezelőtt, részben »úriember«, részben »nép«” (vö. IGNOTUS PÁL, *A társadalom és az uralkodó szellem*. Szép Szó IV/II[1937], 259—81). Ezzel a szarkasztikus megjegyzésével Ignotus arra céloz, hogy Magyarország most (értsd: a két háború közt — B. L.) is „feudális szellemű” ország. Az 1848-as forradalom, valamint az 1867-es kiegyezés után megindult ugyan egy sajátos keveredés a magyar társadalomban, mely kétségkívül a polgárosodás jegyében történt. De ez a változás merőben eltér a nyugat-európai polgárság kialakulásától. „Az utóbbi évtizedek során — fejt ki tételét Ignotus — a közénemesség nagy része szétmorzsolódott és letört, az arisztokrácia tagjai közül sokan elszegényedtek [...] és kiszorultak a fontos pozíciókból. Az úrinak elismert középosztály statisztia tömege, de közéleti vezető rétege is telítődött a kúrta nemesek, bugrisok, sőt proletárok és parasztek leszármazottaival. A kiscgazdák tehetősebb kategóriáinak jó része kiöltözött és felszívódott a középosztályba...” (i. m. 271.)

Ennek az Ignotus által vázolt polgári alakulásnak útját, mértékét lehetne vitatni, álláspontját árnyalni vagy kiegészíteni. Az azonban aligha kétséges, hogy a századforduló tájára kialakult egy ún. intelligens középosztály, mai megjelöléssel értelmiség.

Zolnai Béla életútjának és életművének mérlegelésében az a kérdés kíván választ, hogyan illeszkedett be ennek a társadalmi csoportnak a világába, hogyan találta meg helyét, és hogyan alakította életét egy az átlagnál valamivel előnyösebb helyzetű családnak egy az átlagnál tehetségesebb gyermeke?

A megítélés első támpontja alighanem abban a tényben lelhető, amely a körülmények alakulása folytán a középosztály gyermekeinek tekintélyes részét valamiféle védőburokkal vette körül, és tartotta távol az élet külső, a látszólag sima felületi rétegek alatt hullámzó, háborgó viszontagságaitól. Nem anyagi gondtalanságról, még kevésbé valamilyen nagystílű, könnyelmű életvitelről van szó. Tehát nem a kiváltságos vezető rétegek, „felső tízezrek” életmódjáról, életstílusáról, hanem arról a többnyire városi köztisztviselő rétegről, amely a maga szerényebb keretei és igényei között ugyan, de aránylag nyugodtan, biztonságban tölthette napjait. A családfő lelkiismeretesen végezte biztos egzisztenciát jelentő munkáját. Nem fenyegette sem az éhség, sem a munkanélküliség. Fizetése, ha bizonyos korlátok között is, de elegendő volt a család megélhetéséhez, beleértve az önálló családi ház megszerzését és a háztartásbeli (cseléd) alkalmazását. Nem kellett nélkülözni olyan szellemi szükségletet sem, mint a legalább

egy-két napilap, folyóirat előfizetése, egy-egy jó és szép könyv megvásárlása és gondos megőrzése a könyvszekrényben vagy könyvespolcon, továbbá színház, esetleg hangverseny látogatása legalábbis a bérleti előadásokon stb. Mindehhez járult néhány hetes nyaralás vidéken, olykor saját tulajdonú villában, szőlőben.

Ebbe a szűkkörű, de védett világba csak ritkán vagy egyáltalán nem hallatszott be a proletár nyomorúság, a nincstelen zsellérség, a növekvő munkanélküliség panaszos vagy lázongó hangja. De nem sokat zavarta a hatalmon levő és ellenzéki pártok viaskodása, a gyarmati népek elnyomása vagy a világpolitika más eseményei, szenzációi sem. Baráti körökben mindez beszédtema volt ugyan, de nem keltett nagyobb visszhangot, mint egy ismert művész vagy politikus szerelmi kalandjának, egy bankcsődnek vagy sikkasztásnak a híre.

Ha a család ifjú tagját a felsőfokú tanulmányok, majd a munkavállalás, elhelyezkedés kivonta az otthoni védőfalak köréből, akkor is elkísérte a józan otthoni szellem, az örökölt kötelességtudat és a korlátozott anyagi lehetőség is. Természetes, hogy a szabadon vagy a korábbinál szabadabban lélegző, mozgó fiatalok érdeklődésük, ambíciójuk, körülményeik adta lehetőségük szerint igyekeztek megismerni az „Életet”, megvalósítani vágyaikat, elképzeléseiket, szereve sok-sok hasznos és kiábrándító tapasztalatot, ahogy azt a „Halálfiat”-nak Imrusa és sok más meg nem írt regény hőse átélte a révbé jutásig, a családi hagyományt követő vagy más, de fix fizetéses munkakör betöltéséig.

A szellemi, kulturális megnyilvánulások iránt fogékony fiatal lélek — főként ha vgyázó szemét Párizsra fordította, és maga is eljutott a fényes metropolisba — csodaváró képzetének megvalósulását nem a proletárlakta síkatorokban, hanem a könyvtárak, színházak, múzeumok és persze a kevésbé fényűző szórakozások terén kereste, és többnyire meg is találta.

Akit, mint Zolnai Bélát tanulmányai, érdeklődése, körülményei folytán az irodalom, esztétika, művészet kérdései, problémái vonzottak és ösztönöztek, annak szükségképpen találkoznia, ismerkednie és szembenéznie kellett a korabeli szellemi irányokkal, elméletekkel, módszerekkel. Zolnai — mint láttuk — felkészült filológiai iskolázottsággal lépett ki az egyetemi, kollégiumi falak közül. A filológia pedig közeli rokonságban van a pozitívizmussal, a korabeli tudományos munkálkodásnak ezzel az uralkodó irányzatával. Hiszen mindkettő tényanyagra épít, nem nélkülözhet bizonyos leltározó munkálatokat.

Nem lehet itt helye a filológia és pozitívizmus lényegi jegyeit, egyező vonásait, ill. különbségeit vizsgáló részletezésnek. (Rövid lényegi áttekintést nyújt KLANICZAY TIBOR, *Marxizmus és irodalomtudomány*. 1964. 21—9; továbbá a *Világirodalmi Lexikon*. III[1975], 164—6.)

Elég utalni arra, hogy a filológia — főleg az irodalom- és nyelvtudomány területén — nélkülözhetetlen alap és módszer, a kutatásban szükséges támpont az általa feltárt tények közti összefüggések és rendszerek megállapításához. A pozitívizmus — mint elsősorban filozófiai irányzat — is egzakt módon megállapítható tényekkel, statisztikai adatolással dolgozik. Elterjedése, hatékonysága — mint ismeretes — főleg H. Taine miliőelméletéhez kapcsolódik. Általános jellemzője, hogy az irodalmi jelenségeket a biológiai tényekkel állítja párhuzamba.

Eötvös-kollégista tanulmányai folytán a század elején Zolnaitól sem volt idegen a pozitívista szemlélet. De új iránti fogékonyságának sokszorosan igazolt mohóságával szívta magába az egyre inkább elavulttá meredt pozitivizmussal szemben álló, annak mintegy ellenpárjaként fellépő s a kulturális és társadalmi fejlődés teljességét átfogni kívánó szemlélet tanait, a szellemtörténetnek nevezett törekvéseket.

A W. Dilthey német filozófus (1833—1911) munkássága révén elterjedt szellem-történet, melynek elméleti alapja az, hogy a kultúra fejlődése az anyagi világtól függetlenül, az egységes és egyetemes szellem hatására történik, aránylag gyors pályafutása során számos társadalomtudományi és művészeti ágak lett megtermékenyítője — előrelendítő és visszahúzó erőként egyaránt. Széles skálát átfogó árnyalatairól magyar vonatkozásban egy nem hivatásos, de józan tárgyilagossággal, művészi adottsággal mérlegelő vélemény nyújt jól érzékelhető eligazítást. VAS ISTVÁN a szellem-történet két fő irányvonalát Kerényi Károly, ill. Trencsényi-Waldapfel Imre felfogásában, látásmódjában szemlélteti. Kerényit — Vas István véleménye szerint — a merészen szárnyaló, látnoki, mítoszi képzelet gyakran kibillentette a valóság köréből. Waldapfel megmaradt a látszatra szerényebb, de józanabb, megbízhatóbbnak, valóságközeli-bbnek mutakozó fejtegetéseknél (Mért vijjog a saskeselyű? II[1981], 24—8. A magyar szellem-történetről részletesebben I. SZIGETI JÓZSEF, A magyar szellem-történet bírálatához. 1964).

A tudománytörténet és kritika Zolnai Bélát is a húszas években kivirágzó magyar szellem-történet élvonalbeli művelői közé sorolja (így A magyar irodalom története, VI[1966], 69—70; LACKÓ MIKLÓS, Szerep és mű. 1981. 315—9 stb.). A korabeli német és francia irodalomban és tudományban otthonosan mozgó Zolnai valóban ígéretes kezdeményezést látott a szellem-történeti irányzatban. Műveltsége, egyéni adottságai kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy a feltörő új szellem egyik magyar meghonosítója, a szellem- és eszmetörténeti törekvések lelkes művelője legyen. A különböző tudományszakok és kulturális megnyilvánulások közt megoszló tudásvágya és kutató ösztöne kedvező talajt vélt találni a szellemiség elsőbbiségét, a beleélés, az intuíció fontosságát hirdető felfogásban. Külső tényezők, baráti kapcsolatok is fokozhatták a szellem-történet iránti rokonszenvét. Szekfü Gyula, Kerényi Károly s még inkább Thienemann Tivadar és Szerb Antal nevét lehet említeni.

Ha mindehhez hozzátesszük, hogy Zolnaiban — GÁLDI LÁSZLÓ találó kifejezésével — „mindig egy vérbeli szépíró ambíciója lobogott” (Nyr. 93[1969]: 412), akkor nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy irodalomtudományi tevékenységét a főleg németes szellem-történeti hatások mellett a francia szürrealizmus, ill. annak hazai változata is befolyásolhatta. Nyelvesztétikai munkáiban is felbukkannak a franciás értelmi világosság, a clarté vezéreszméjének nyomai, mégpedig sajátos módon keveredve az érzelmi homály (clair-obscur) ideájával. Hogy ez a keveredés bizonyos ellentmondásokat is eredményezett, az nyilvánvaló, de egyben menthető. Hiszen a Zolnaitól nagyrabecsült francia művelődésben is egyidejűleg volt jelen Descartes racionalizmusa, valamint Baudelaire és Verlaine hangulati lírája, ill. Breton szürrealizmusa.

Zolnai Béla munkásságának egyik s talán legjellemzőbb vonása, hogy madáchi szellemben a tudvágyat szakhoz kevésbé kötve átpillantását vágyta az egésznek. Ez

egyrészt meggátolta abban, hogy átfogó szintézisbe tömörítse szakmai munkáldoklásának eredményeit, másrészt viszont távol tartotta attól, hogy belemerüljön valamilyen tudományos felfogás, elmélet egyoldalúságába. Így vált a szellemtörténetnek is olyan mérsékelt irányú képviselőjévé, akit a művek vagy jelenségek elemző vizsgálatában nem ragad el a szárnyaló képzelet. Voltak persze ma már elfogadhatatlan túlzásai, kortól, történelmi valóságtól függetlenített tételei is (vö. pl. A magyar stílussal kapcsolatban). Munkásságát mégis a Trencsényi-Waldapfel nevével jelzett pozitívabb értékű felfogás jellemzi.

Vajon mi maradt fenn az idő rostáján Zolnai Béla terjedelmes és sokoldalú munkásságából, mit könyvel el öröklött értéknek a huszadik századvég tudománya?

Ha helyezési rangsort próbálnánk fölállítani a különböző tudományterületekbe sorolható életmű darabjai közt, első helyre alighanem a stilisztika kerülne. Tudvalevő, hogy a stilisztika, mely a nyelv- és irodalomtudomány közti senkiföldjén hanyódva főleg a XX. század második felében igyekezett megtalálni helyét és rendeltetését azáltal, hogy az eszmei, esztétikai értékek megbízhatóan realizálható mérlegelését a nyelvi kifejező eszközöknek, a nyelvhasználati formáknak vizsgálatára alapozta, nem a klasszikus stilisztika megmerevült sémáiba és kategóriáiba akarja bekényszeríteni a műveket, hanem az adott szövegből fejt ki „az alkotás genezisének, s egész közel viszi a stílus születésének titkához” —, amint ezt Zolnai egyik kritikusa megállapította (MARTINKÓ ANDRÁS: Nyr. 82[1958]: 243). Vagyis Zolnainál már érvényesül az a szándék, hogy a stilisztikai fogalmak öncélú leltározása helyett a művekben történt felhasználásból kell kihámozni a sajátos stílusvonásokat, jellegzetességeket.

A stilisztika alapvető kérdéseinek vizsgálatában Zolnai mindig a nyelvből indul ki. Tételeit a nyelvtani rendszerhez igazítja a hangtannal kapcsolatos kérdésektől a mondatig, sőt — bár kimondatlanul, de nemegyszer előre mutatva — a mai szövegnyelvi stilisztikáig is. Így jut el a funkcionális stilisztikának ahhoz az alaptételéhez (mindenesetre a funkcionális jelző említése nélkül), hogy nincs szöveg stílus nélkül, azaz „nincs nyelvi forma stílus nélkül. Nincs külön stilisztika, csak nyelvtudomány van” (NySt. 312).

Ha megkísérelném ezeknek az alapelveknek gyakorlatilag érvényesíthető tételeit felsorakoztatni, Zolnai Béla stilisztikai munkásságának jelentőségét és időszerűségét így lehetne sommásan láncszemekbe sűríteni:

a) A magyar stilisztikai szemléletet és kutatást a saját korában legújabb szempontok és irányok felhasználásával nemzetközi élvonalba emelte, sőt követendő irányvonalát is megalapozta (pl. szinkrón jelenségek diakrón szemlélete és magyarázata).

b) Egyes stilisztikai alapfogalmak tisztázásával, terminus technicusok megalkotásával vagy terjesztésével (szóhangulat, formatívum, expresszivitás stb.) jelentősen előmozdította sok elméleti kérdés tisztázását.

c) Tekintélyes adalékokkal gazdagította a stilisztikai fonetika (akusztika) körébe vágó kérdéseket (hangszimbolika).

d) A stilisztikai szövizsgálat számára ma is érvényes, a lexikográfiában, stilisztikai elemzésben egyaránt jól használható alaptételeket fejtett ki (kontextusban való szemlélet, kortörténeti beágyazódás).

e) Feltárta a stílussajátságoknak olyan jelenségeit, melyek előtte (s jórészt utána is) kiaknázatlanok maradtak. Az írásbeli közlések érzelmi-hangulati kifejező képességére vonatkozó fejtegetésekről van szó.

f) Szinte korát meghaladó ráérzéssel úttörőként foglalkozott a mondat stilisztikájával és mintegy közvetve a szövegösszefüggés, a kohézió szempontjainak felvilágosításával is (főleg a *Körmondat és tiráda*, *A nyelvi kifejezőség formái* c. tanulmányokban).

g) Meglepő, hogy az explication de texte kitűnő ismerője nem foglalkozott az időközben szinte önálló stúdiummá terebélyesedett stíluselmeléssel, legalábbis egyes műveknek ilyen célú földolgozásával. Pedig hogy ezen a téren is alkothatott volna modellnek tekinthető és követésre méltó művet, azt fényesen bizonyítja *Ady és Paul Verlaine álma* c. műfaji elemzése. Egy-egy vers vagy prózarészlet mesteri megvilágításával ma is követhető mintákkal színezte műveit.

h) A stilisztika mai művelői számára — úgy hiszem — legfőbb tanulságot Zolnai Béla munkásságának az a sajátos nyújtása, amelyet stilisztikai magatartásnak lehetne nevezni. Azt jelenti ez, hogy a stílus minden kérdéséhez csak nagy körültekintéssel, filológiai megalapozottsággal és gondosan kimunkált, csaknem művészi megformáltsággal lehet hozzájárulni.

Az a tény, hogy Zolnai új iránti fogékonysága, az új tudományos elméletek és módszerek tolmácsolása nála sohasem vált szolgálai követéssé, minden szakterületen érvényes erénynek számít. Határozottan utasította el az irodalomtudomány és kritika megmerevült szemléletét is a szellem-, ill. eszmetörténet rugalmasabb, újszerűbb felfogását követve. Tehát az új értékek felismerése és elfogadása érvényesül irodalomszemléletében is. Ezt igazolja legfőképpen az Ady meg- és elismertetéséért folytatott sokszor szenvedélyes hangú írásainak sora, az Adyval kezdődő új irodalom, új tudományos irány előharcosi szerepének határozott vállalása. De ezen a téren is megmutatkozott Zolnainak az irányokat arányokkal mérő képessége, vagyis a nyugati szellemtörténeti módszerek túlzásaitól, tévedéseitől mentesülten, a klasszika-filológia józan mértéktartásával, a filológiai iskola beidegződött segítségével alakította nézeteit.

A tudományos érdeklődés és befogadó tájékozódás következményeként irodalomtudományi munkásságában is megmutatkozik az a jellemző vonás, hogy a részletek fontosabbak vagy legalábbis vonzóbbak számára, mint a teljes művek. Olyan területen is, mely nem válhatott maradandó értékűvé — pl. a biedermeierrel kapcsolatos munkáiban — sok olyan finom részleteredmény található, mely főleg az összehasonlító irodalomtudományban ma is figyelemre méltó.

A Rákóczi- és Mikes-tanulmányok is ilyen vonatkozásban érdemelnek említést. Nem jelentéktelen az a szemléletmód sem, mellyel Zolnai a fejedelmet és íródeákját (Szekfű Gyula feltűnést keltő műve: *A száműzött Rákóczi* [1913] nyomában) a korábbi romantikus idilli szín pompából kibontva, egyéniségüket, életművüket reális megközelítéssel illeszti be a magyar és európai kultúrtörténet folyamatába.

Hogy egy olyan gazdag életműnek, mint Zolnai Béláé, vannak vitatható vagy olyan tételei, melyeket túlhaladott az idő, az magától értetődő, és nem kisebbíti a

maradandónak bizonyult elméletek és nézetek becsét. Mindezekről szó esett. Gondoljunk akár az idegen szavakkal kapcsolatos egyoldalúan stilisztikai szemléletére, még inkább a magyar stílus korparancsból fakadó, a kor világnézetét tükröző megállapításaira vagy a biedermeier, ill. Rákóczi-tanulmányok eszmeiségére.

E tanulmány megszabott keretei nem tették lehetővé Zolnai Béla műfordító, ill. szépíró működésének részletes vizsgálatát vagy a janzenizmus, a ballada és románc fogalmi, műfaji kérdéseinek taglalását, valamint az utolsó éveknek kisebb nyelv művelő és szótörténeti cikkekbe foglalt témalátását, ill. feltáró módszerét. Legalább a számontartó megemlítést azonban ezek is megérdemlik.

Végül nem lehet szó nélkül hagyni Zolnai folyóiratszerkesztő s még inkább tanári működését és hatását. Előadásait legtöbbször nem kötötte rendszeres tematikához, de elméleti fejtegetései, különösen pedig szövegmagyarázatai lenyűgözően színesek voltak akár Racine-ról, akár Victor Hugóról szóltak. Fontosnak tartotta a hallgatók önálló munkáját. A szemináriumi és szakdolgozatokat úgy irányította, hogy az ifjú szerzők a megfelelő témakör problematikájába igyekezzenek behatolni. Ezzel is serkentett az elmélyedő kutatómunkára. S még inkább azzal, hogy a színvonalas hallgatói értekezéseket negyedszázadon keresztül kiadta az *Études Françaises* összefoglaló című sorozatban.

Míndehhez a leghatásosabb nevelő, ihlető eszközt, saját példamutatását, ámulatot keltő tájékozottságát és bibliográfiai felkészültségét használhatta föl.

ZOLNAI BÉLA MUNKÁSSÁGA

Zolnai Béla — főleg a *Széphalomban* — igen sok álnevet használt: Abel Lozain, A. L., Békés Csaba, Édes Gergely, é. g., É. G., Galli Mátyás, G. M., Garázda Péter, g. p., (g. p.), gp., G. P., Mohai Ágnes, M. Á., z. b., (z. b.), bz., Z. B., Z. b., b., ib, Philologus (vö. Lisztes László — Palotás Gyuláné, *Széphalom* [1927—1944]. . . Repertorium. Szeged, 1970. 60). (Az álneveket az egyes művek után zárójelben közlöm.)

1912

Az Árgirus kérdés történetéhez. It. I, 109—10; A „Szép Ilonka” keletkezéséhez. EPhK. XXXVI, 489—91; Szabolcsi Lajos, Nagy Ignác vígjátékai (Rec.) EPhK. XXXVI, 39—40.

1913

Kelemen László Tsapó Péteréről. It. II, 334—9; Szigligeti Struensee-jének forrásai. EPhK. XXXVII, 730—42; Dobóczki Pál, Népies alakok az irodalomban a népies irány előtt. EPhK. XXXVII, 611—2; Bovet Ernest, Lyrisme, épopée, drame. (Rec.) EPhK. XXXVII, 426—8.

1914

Német párhuzam Gyöngyösi Palinodiájához. It. III, 402—7; I. Kont, Bibliographie française de la Hongrie (1521—1910). (Rec.) Magyar Könyvszemle 1914/2: 172—6; Szigligeti „Szökött katoná”-jának külföldi elemei. EPhK. XXXVIII, 105—10, 175—90, 472—8; (Doktori értekezésént: A dezertőr irodalmi típusáról. Klny.); B. Eötvös József levelei német tudósokhoz. EPhK. XXXVIII, 71—3; Léval, André, Supplément à la Bibliographie hongroise. (Rec.) EPhK. XXXVIII, 406 (bz.).

1915

Katona József egy elveszett fordításáról. It. IV, 28—9; Német philológiai dolgozatok. (Rec.) BpSz. 1915/12: 473—80; Déry Juliannáról. (Rec.) Nyugat VIII, 1116; A világháború költője (Gyóni Géza, Lengyel mezőkön, tábortűz mellett c. verskötet-

ról). (Rec.) Népm. X, 873—86; Kádár Jolán, A budai és pesti színészet története. (Rec.) EPhK. XXXIX, 475—7; Vértesy Jenő, A magyar romantikus dráma. (Rec.) EPhK. XXXIX, 56—9; Weber Arthur, Kazinczy Ferencz, Az amerikai Podocz és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése. (Rec.) EPhK. XXXIX, 218—9; Adalékok Chateaubriand hatásához. EPhK. XXXIX, 780—3; A Bánk bán filmen. (Rec.) Nyugat VIII, 504; Péterfy-essayk franciául. (Rec.) Nyugat VIII, 631—2.

1916

Szigligeti szerepei. ItK XXVI, 474—85; „A kis leány baja”. It. V, 105—7; Ars imperatrix. A Hét XXVII, 530—1; Dekadensek alkonya. A Hét XXVII, 578—9; Echegaray. (Szkrit.) A Hét XXVII, 546—7 (Z. B.); Saison előtt. (Szkrit.) A Hét XXVII, 499—500; A szökött katona. (Szkrit.) A Hét XXVII, 547 (ib); Mikes Törökországi Leveleinek keletkezéséhez. EPhK. XL, 7—23, 90—106; Max Hermann, Forschungen zur deutschen Theatergeschichte des Mittelalters und der Renaissance. (Rec.) EPhK. XL, 655—9; Paul Wiegler, Geschichte der Weltliteratur. (Rec.) EPhK. XL, 342—5; Vezér Mór, Háborús költészetünkről; Vézner Károly, Háború és irodalom; H. Gy., Széljegyzetek háborús költészetünkről. (Rec.) EPhK. XL, 599—602; Karl Lajos, Magyarország a spanyol drámában. It. V, 431—2; Farsáng. (Szkrit.) A Hét XXVII, 642—3; A Grál-lovag. (Szkrit.) A Hét XXVII, 721—2; Gábor Andor, Mistrál. (Rec.) A Hét XXVII, 610—1 (Philologus); Herczeg Ferenc, Az arany hegedű. (Rec.) A Hét XXVII, 625—6 (Philologus); Karinthy Frigyes, Ó nyájas olvasó. (Rec.) A Hét XXVII, 643 (Philologus); Krúdy Gyula, Zenélő óra. (Rec.) EPhK. XL, 288; Jahresberichte für neuere deutsche Literaturgeschichte. EPhK. XL, 422—3 (zb); Királynőm . . . meghalok érted! (Szkrit.) A Hét XXVII, 610; Mireio magyarul. (Rec.) A Hét XXVII, 610—11 (Philologus).

1917

Zuboly könyve (Bányai Elemér válogatott munkái). (Rec.) It VI, 208—9; Új irodalom. (Rec.) It. VI, 371—7; Fehér László balladája. It. VI, 405—11; A váratlan vendég. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 62; Vengerkák. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 158—9; Kabos Ede, A királyné. (Rec.) A Hét XXVIII, 222; Lakatos László, Két regény. (Rec.) A Hét XXVIII, 286—7; Daudet Alphonse, Sappho. (Rec.) A Hét XXVIII, 350—1; Szemere György, Két világ. (Rec.) A Hét XXVIII, 303 (ib); Herczeg Ferenc, Kék róka. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 45; Crampton mester. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 286 (ib); Tömörkény István posthumus könyve. A Hét XXVIII, 399; Az élet arcza. (Rec.) A Hét XXVIII, 414—5; Arany-Jubileum. A Hét XXVIII, 110—1; Még egy jubileum (Tomba Mihály születésének 100. évfordulója). A Hét XXVIII, 126—7; Úri divat. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 748—9; Bayer Alice, Marmontel hatása Magyarországon. (Rec.) EPhK. XLI, 145—6; Bruno Voelcker, Die Hamlet-Darstellungen Daniel Chodowieckis. (Rec.) EPhK. XLI, 314—6; Garay „Obsitos”-ához. EPhK. XLI, 63—4; Biedermeier-láz. A Hét XXVIII, 477—8; A gólyakalifa. (Rec.) EPhK. XLI, 393—4

(zb); Bíró Lajos, Don Juan három éjszakája. (Rec.) A Hét XXVIII, 143 (ib); Háborús versek. (Rec.) EPhK. XLI, 705 (zb); Herczeg Ferenc, Árva László király. (Rec.) A Hét XXVIII, 685; Hevesi Sándor, A hadifogoly. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 94; Kárpáti Aurél, Kőműves Kelemen. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 45—6 (ib); Vojnits-díj. A Hét XXVIII, 78; A vendég. Az Argonauták. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 198; Kedves Mester! (Szkrit.) A Hét XXVIII, 206—7 (ib); Rosmersholm. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 253—4; Ófensége kalapja. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 318; Mária Magdolna. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 334; Peer Gynt. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 365; Szezon végén. (Szkrit.) A Hét XXVIII, 382—3; Modern költők. (Rec.) EPhK. XLI, 190—1 (zb); Menny, pokol, háború. (Rec.) A Hét XXVIII, 510—11; Könyvek és hadseregszállítók. A Hét XXVIII, 525—6 (Z. B.); Jean-Christophe. (Rec.) A Hét XXVIII, 814—5.

1918

Haitsch Ilona, Drámaelméleti polemikák története Bajzától Gyulaiig. (Rec.) ItK. XXVIII, 235—6; Schöpflin Aladár, Magyar írók. (Rec.) It. VII, 61—5; Lévy József. A Hét XXIX, 28; Rákosi Jenő, A magyarságért. (Rec.) EPhK. XLII, 421—2; Az Agis-kérdéshez. EPhK. XLII, 168—71; Shakespeare motívumok irodalmunkban. Magyar Shakespeare Társaság 1918; Drasche-Lázár Alfréd, Boldogság. (Rec.) A Hét XXIX, 361 (Z. B.).

1919

Juhász Gyula, Késő Szüret. (Rec.) It. VIII, 278—80 (Z. B.); Ady Endre. A Hét XXIX, 65—6; Kassák Lajos, Khalabresz csodálatos púpja. It. VIII, 79—81 (b).

1920

Esztétikai szempontok a nyelvtudományban. MNy. XVI, 105—12; Földes Imre, Terike. (Rec.) MMúza 37—41; Benedek Marcell, A modern világirodalom. (Rec.) EPhK. XLIV, 92—3.

1921

Mátyás mondáink eredete és fejlődése. It. X, 126—37 (franciául 1923.); Forradalom és irodalom. It. X, 86—9; Mikes és a francia szellemi élet. EPhK. XLV, 39—43, 90—104, XLVI, 25—32; Alszeghy Zsolt, Magyar lírikusok. (Rec.) EPhK. XLV, 59—60; Az idegen szavak kérdése nyelvesztétikai szempontból. MNy. XVII, 202—5, XVIII, 18—24, 114—9, 148—55, XIX, 32—7.

1922

Nyelvtudomány és szellemtörténet. Min. I, 93—102; Herczeg Ferenc, A Gyurkovics-lányok. (Rec.) Magyarság 1922. jún. 28. (144. sz.); Az idegen szavak kérdése . . . (folytatás, vö. az 1921-i jegyzéket).

1923

Turenne levele. (Rec.) EPhK. XLVII, 247—8; Az összehasonlító irodalomtörténet mai állása. Min. II, 70—84; Les origines de quelques légendes de Mathias Corvin. Revue des Études Hongroises I/1—2, 125—36 (Magyarul 1921). Az idegen szavak kérdése . . . (folytatás, vö. az 1921-i jegyzéket).

1924

Magyar janzenisták. Min. III, 66—97, IV, 10—40, 129—164; Baranyai Zoltán, A kisebbségi jogok védelme. (Rec.) MNy. XX, 37—8.

1925

Rákóczi emlékek Franciaországban. (Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére, születésének ötvenedik évfordulóján.) 416—8; Magyarország a francia irodalomban. EPhK. XLXL, 76—9; Művészet és szellemtörténet. Min. IV, 83—5 (Zb); Werner Mahrholz, Literaturgeschichte und Literaturwissenschaft. Századok LIX, 306—13; Magyar janzenisták. (folytatás, vö. az 1924-i jegyzéket).

1926

A látható nyelv. Min. V, 18—71; II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Magyar Bibliofil Szemle 1925/26: 1—27 (Klny.); Magyarcélú filológia. Min. V, 298—305; Sources italiennes d'une ballade hongroise. Revue des Études Hongroises IV/1—4, 158—65; (vö. Fehér L. balladája. 1917.); Nyelvek harca. MNy. XXII, 93—106; Rákóczi Ferenc születésének 250. évfordulója. Szegedi Napló 1926. 70. sz.

1927

Modern irodalmunk és az irodalomtudomány. Szh. I, 8—19; Juhász Gyula. Szh. I, 306—9; A janzenista Rákóczi. Szh. I, 177—81, 266—88; A Széphalom taglalatja. Szh. I, 210—27; „Magyar fa sorsa”. (Rec.) Szh. I, 448; A nyelvi kifejezőség formái. Min. VI, 59—83; A nyelv és az élet. MNy. XXIII, 109—11; Tótágas Ady körül. Szh. I, 322—6, 428—42, II, 59—77; Gragger Róbert. Szh. I, 89 (Z. B.); Auróra-kör. Szh. I, 331—2 (G. P.); Grotoszok plakát. Szh. I, 443—6 (G. P.); Reiner a költő. Szh. I, 443—4 (G. P.); Revue des Études Hongroises. Szh. I, 231, II, 475—6 (G. P.); Rosta (A régi bybloszi feliratok). Szh. I, 106—8; Transylvanizmus. Szh. I, 202—4 (G. R.).

1928

Balassi és a platonizmus. *Min. VII*, 153—214; Kossuth-szobor. *Szh. II*, 34—7 (G. P.); A kettészakadt irodalomtudomány. *Szh. II*, 472—4; Trostler József, Mesenyomok a 18. sz. magyar irodalmában. (Rec.) *Szh. II*, 239—40 (z. b.); A ponyva mamuthja. *Szh. II*, 310—12 (G. P.); Szigetvári Iván, Kisebb munkák. (Rec.) *Szh. II*, 79 (g. p.); Levél Oscar Walzel-hoz. *Szh. II*, 200—2; Előörs. *Szh. II*, 233—4 (g. p.); Steglitz. *Szh. II*, 213—6 (G. P.); Húzd rá Jonny. *Szh. II*, 232—3 (G. P.); Nagy József, Ildomos válasz. (Rec.) *Szh. II*, 240 (g. p.); Magyarító szótár. (Rec.) *Szh. II*, 477 (zb); Futball-fölény. *Szh. II*, 316—7; Homokra épülő parnasszus. *Szh. II*, 243—50; Wolf Rózi, Gioacchino Pizzoli. *Szh. II*, 398.

1929

Körmondat és tiráda. *Min. VIII*, 92—116; Rimay platonizmusához. *Szh. III*, 43—5; Bornemissza pogány bölcei. *Szh. III*, 201—6; Neokonzervativizmus. *Szh. III*, 274—6; Kosztolányi árulása. *Szh. III*, 286—7; A früegeni legenda. (Rec.) *Szh. III*, 150—1 (zb); Csodabogár. *Szh. III*, 287 (Galli Mátyás); Tamási Áron, Szűzmáriás királyfi. (Rec.) *Szh. III*, 207—10 (G. P.); Turáni kótyag. *Szh. III*, 144—7 (G. P.); Izgalmas hajszja a magyar könyv merénylői után. *Szh. III*, 59—64; A legnagyobb bűn. (Rec.) *Szh. III*, 390—2; Szegedi tárlat. *Szh. III*, 265—6 (É. G.); Giccsek az éjszakában. *Szh. III*, 215—20 (G. P.); Szélmalomharc. *Szh. III*, 335—6 (É. G.); Karl Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch . . .* (Rec.) *Szh. III*, 356 (Z. B.); Glosszák (Csodabogár). *Szh. III*, 148, 220—1.

1930

Bécsi biedermeier. *Szh. IV*, 278—80; Absztrakt festészet és szürrealizmus. *Szh. IV*, 25—7; Az irodalmi gondolat. *Szh. IV*, 17—9, 75—9; Mikes Kelemen. *Min. IX*, 53—198; A francia bálvány. Egy szó stilisztikája. *Társtud. X*, 167—76; Életem regénye. *Szh. IV*, 105—10 (G. P.); Nyigri Imre, Megcsúfolt apostolok (Rec.) *Szh. IV*, 317 (G. P.); Még egyszer neokonzervativizmus. *Szh. IV*, 47—52 (Z. B.); Irodalomtörténeti alapfogalmak. *Szh. IV*, 144—6; *L'Europe Centrale*. (Rec.) *Szh. IV*, 308—10 (É. G.); Ernst-Múzeum. *Szh. IV*, 312 (M. A.); A költő. (Szkrit). *Szh. IV*, 310; Erdély monológja. *Szh. IV*, 153—6; Barcelonai kaland. *Szh. IV*, 212—22; Még egyszer Erdély monológja. *Szh. IV*, 236—7; Glossza a Szegedi Hírlap színikritikájának stílusáról. *Szh. IV*, 313 (G. M.); Bevezetés Mérimée, Prosper, Carmen. *Colomba c. művéhez* (fordította Komlós Aladár).

1931

Négyesy László és középiskolai tanítványai. *It. XX*, 204—8; Földem! *Szh. V*, 95 (g. p.); Szondy György históriája avagy a kritikai ekhó. *Szh. V*, 39—43 (G. P.); Ölvédi László. *Szh. V*, 144 (Z. B.); Bécsi francia nyomtatványok. *Szh. V*, 120—4; Egházzmű-

vészet? Szh. V, 43 (M. Á.); Művészeti könyvtár. (Rec.) Szh. V, 88—9 (M. Á.); Abbazia. Szh. V, 182—8; Jelenkor. Szh. V, 35 (Z. B.); Móricz Zsigmond, Hegedüs Lóránt és az irodalmi mendölecskék. Szh. V, 86—7 (G. P.); Lund és Kolozsvár. Szh. V, 197 (É. G.); Bakó József, Földem. (Rec.) Szh. V, 95 (g. p.).

1932

Magyarosan. Szh. VI, 26—7 (É. G.); Az idegen szavakról. Szh. VI, 73—4; Madách és Napoleon. Szh. VI, 60 (Z. B.); André Maurois, Asszonyok útja. (Rec.) Szh. VI, 132 (z. b.); A cseh Kupeczky. Szh. VI, 61 (G. P.); Magyarosan ír a literatura. Szh. VI, 74—5 (G. P.); Rádió. Szh. VI, 76 (É. G.); Grammatici certant. Szh. VI, 129 (A. L.); Klebelsberg. Szh. VI, 81—5; Helyes művészetpolitika. Szh. VI, 126—9; A párisi magyar tanszék. Szh. VI, 107—8; Könyvtár és kultúrfölény. Szh. VI, 130 (É. G.); Bánáti Oszkár versei. Szh. VI, 78—9.

1933

A janzenizmus európai útja. Min. XII, 178—218; Pseudo-französische Lehnwörter. Festschrift für G. Petz, 1933. 64—7; Pénzpuffasztás és nyelvszegényítés. Szh. VII, 27—9; Magyar László, Lázad a föld. (Rec.) Szh. VII, 69—70 (z. b.); Déneske és a könyvek. Szh. VII, 63—5; Gedeon Jolán, La fortune intellectuelle de Verlaine. (Rec.) Szh. VII, 70; Karl Vossler, Der Geist der italienischen Dichtungsformen. (Rec.) Szh. VII, 70 (z. b.); Marcel Prévost, Akit az asszonyok szeretnek. (Rec.) Szh. VII, 69 (g. p.); Új könyvtárpolitika. Szh. VII, 16—9; Forradalom és a szellemi együttműködés. Szh. VII, 92—4; Klebelsberg Kunó emlékezete. Szeged (Társszerző Tonelli Sándorral). Szh. könyvtár 30. sz: 1—21.

1934

A gallikanizmus magyarországi visszhangja. Min. XIII, 21—63; Irodalom és biedermeier. Szh. VIII, 3—34; IX, 49—96; Rákóczi az író. Rákóczi emlékkönyv I, 291—324.

1935

György Lajos, A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. (Rec.) EPhK. LIX, 422—3; Hang és nyelv. Min. XIV, 3—9; Megjegyzés Hajdú Zoltán, Szerb Antal Magyar Irodalomtörténetéről írt cikkéhez. Szh. VIII, 119—20; Alföldi esték. (Rec.) Szh. VIII, 109—10 (É. G.); Szellem-történet és anti-biedermeier. Szh. VIII, 114—6; Biedermeier — idealizmus. Vigília I, 45—8.

1936

Szóhangulat és morfológia. NyK. L, 490—8; Berczeli Anzelm K., Sámson és Delila. (Szkrit). Szh. IX, 31 (g. p.); Két világhírű magyar író. Szh. IX, 26—7 (Békés Csaba); Joó Tibor, Bevezetés a szellemtörténetbe (Rec.) Szh. IX, 32 (g. p.); Berzeviczy és Ady. Szh. IX, 74; Magyar író külföldi sikerei. Szh. IX, 78; Magyarosan. Szh. IX, 27—8 (É. G.). (NB! A Szh-nak IX. évfolyamtól a megjelenési éve bizonytalan. 1936-ban, 1938-ban és 1940-ben nem jelent meg a folyóirat; vö. Szh. Repertórium 1970: 13.)

1937

Mikes eszményei. Pécs, Minerva-könyvtár. 55. sz: 1—55; Mots d'origine hongroise en français. Revue des Études Hongroises 23: 126—35.

1938

Zrínyi világa. MSz. XXXII, 191—200; L'état actuel des recherches sur le jansénisme. Congrès des Sciences historiques. Zürich, 1938. I, 420—25; Expresszív hangváltozás. Szh. XI, 3—25; Magyarosan. Szh. XI, 51—4; Szavak sorsa. Min. XVII, 3—48; Az ókor-szemlélet változásai. Szellem és élet 5. sz: 1—7 (Klly.).

1939

Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Acta Litt. Szeged. 12: 1—202; Líraiság és realizmus a magyar stílusban. MNy. XXV, 214—9; A „néma” nemzet. Apolló X, 1—6; Szavak sorsa. Magyar gondolatformák. Min. XVIII, 1—77.

1940

A magyar biedermeier. Bp. 1—198; Ungarische Literatur. Bp. 1—39; La Ballade épique. (Klly.) Amsterdam—Olten, ed. Acad. Pantheon, 156—69; A magyar stílus. (In Mi a magyar? Szerk. Szekfű Gy.) 217—62; Dilettáns puristák. MSz. XXXIV, 326—34, A műkedvelő Purista lelki alkata. Szellem és élet könyvtára. Szeged, 14. sz. 1—65; Nyelvművelő. Antipurista cikkek. AkÉrtő. XLVIII, 389, Erdély egyeteme. Minerva-könyvtár 55. sz. 1—12; (Hozzászólás Gáldi László Nyelvkarakterológia és hangszimbolika c. előadásához) Athenaeum (új folyam) XXVI, 386—9; A derűlátó borút remél. Magyar Nemzet 1940. szept. 15.

1941

Áprily Peer Gynt-je. Szellem és élet könyvtára. Kolozsvár, (új sorozat) 20. sz. 1—12, Egy francia Rákóczi-kutató halálára. Szh. XI, 40—1.

1942

II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1—224; Rostandtól Adyig. Szh. XII, 31—5; Szerepját-
 szás és szóvállalás a nyelvben. (In Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnap-
 jára) 475—86; Kritikai ekhó. Magyar Nemzet 1942. okt. 11. (G. P.); Reményik
 Sándor halálára. Szh. XII, 29—31 (G. P.).

1943

Az író (Szekfü Gyula 60. születésnapjára) MSz. XLIV, 254—8; Fekete kolostor.
 Magyar Nemzet 1943. febr. 7; Fekete kolostor. Szh. XIII, 83—4; Erdélyi biedermeier.
 Szh. XIII, 81—2; Rákóczi-emlékek. Szh. XIII, 78—80; Van Tieghen világirodalom-
 története. (Rec.) Szh. XIII, 73—5; Főlszólalás a könyvkötészet ügyében. Szh. XIII,
 76—8 (G. P.), Molter Károly, Tibold Márton. (Rec.) Szh. XIV, 53—4, Czipruslom-
 bok. Szh. XIV, 53—4 (G. P.); Jassz-szavak a kedély láthatárán. Magyar Nemzet 1943.
 jún. 12; Bemegyek a könyvesboltba. OMKE (az Országos Magyar Kereskedelmi
 Egyesülés lapja) 1943. ápr. 24.

1944

A janzenizmus kutatása Közép-Európában. Kolozsvár, 1—188; Világirodalom
 és nemzeti irodalom. Művelődés Könyvtára 17. sz. 1—49; Petz Gedeon emlékezetére.
 Magyar Nemzet 1944. febr. 19; Pörbe szállok Kosztolányi Dezsővel a magyar nyelv
 latinossága ügyében. Magyar Nemzet 1944. márc. 1.

1947

Szavak demokráciája. Romániai Magyar Szó 1947. szept. 29.

1948

Irodalom és forradalom. AkÉrtő. LVI, 54—69.

1950

Miskulancia. MNy. XLVI, 137—43; Lakli, melák. MNy. XLVI, 378—80.

1951

Átok és áldás. Nyr. 74: 67; Kiváló vagy kiváló? Nyr. 74: 67—8; Szevasz. Nyr. 74:
 363—4; Muri. MNy. XLVII, 295—8; XLVIII, 222—3; Hajduk. Nyr. 74: 461—2;
 Hajdani földművesek szavajárása. Nyr. 74: 463—7; Nyelvpatológia és nyelvterápia.
 NyK. LIII, 94—106.

1952

Alma és a tagadás kifejezései. Nyr. 75: 298—300; Hóhányó. Nyr. 75: 141—2; Szevasz, szia, szí. Nyr. 75: 305; Micsináljunk? Nyr. 75: 393—4; Folyó bor. Nyr. 75: 117; Minőség, minőségi. Nyr. 75: 477—8.

1953

A *guberál*, *guba* és rokonságuk. MNy. XLIX, 100—4; A ragadványnevek szórendjéhez. Nyr. 76: 142; Punalma. Nyr. 76: 142; Szerusz, szerbuc, szerbusz. Nyr. 76: 142—3; Zabos. Nyr. 76: 143—4; Siker. Nyr. 76: 144; (Magyar irodalmi nyelv) Felszólalás a II. országos magyar nyelvészkongresszuson. I. OK. IV, 484, 529.

1954

A *ballada* és *románc* szó történetéhez. MNy. L, 361—75; A francia anyanyelvi oktatás tanulságai. Nyr. 77: 324—32; Város, belváros. Nyr. 77: 422; Csikk. Nyr. 77: 90—2; Felszólalás a Nyelvművelő Főbizottság ülésén. Nyr. 77: 149—61; A mozgalmi nyelvről. Nyr. 77: 926—7; Nyelvőr. Csillag VIII, 926—7, 1341—4.

1955

Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai. ItK. LIX, 288—95; Kosztolányi levele az Ady-vitáról. ItK. LIX, 113; Talp. MNy. LI, 100—2; Megjegyzések a készülő magyar kéziszótárhoz. MNy. LI, 324—8; Maina. Nyr. 78: 451—3; Adalékok a „Toll” Ady-vitájához. ItK. LIX, 113.

1956

Emlékezés Riedl Frigyesre. ItK. LX, 329—35; Epikus románc, dalrománc. FilK: II, 207—21, 353—98, III, 23—32; Argó és irodalom. Felszólalás a stílus kérdései c. előadáshoz. III. Kongr. 185—9; Megjegyzések a Magyar Nyelv Kéziszótárának szemelvényeihez. Nyr. 79: 97—9; Srác. Nyr. 79: 124—6; Durmol. Nyr. 79: 378—80; Ungarn und die Erforschung des Jansenismus. Festschrift für Edward Winter. Berlin, 1956, 107—56; Die geistige Bedeutung des Generalseminars von Pressburg für Ungarn und die slavischen Völker. Zeitschrift für Slavistik I/3, 103—8; Salabakter. MNy. LII, 486—9.

1957

Nyelv és stílus. Bp., 1957. 1—351; Emlékezés Juhász Gyulára. ItK. LXI, 112—20; Megjegyzések a Rákóczi-kérdéshez. It. XLVI, 1—8.

1958

Contributions à l'histoire des termes „ballade” et „romance”. Acta Ling. VII, 217—43; Spanyolhon. MNy. LIV, 318—22; Kosztolányi, Nietzsche, Juhász. It. XLVII, 389—405; Megjegyzések Arany „Tematikájáról” I. Ok. IX, 189—202.

1959

Az európai janzenizmus történetéhez. FilK. VI, 51—60; Az argó — és akiknek nem kell! A Könyvtáros IX, 851—2, 937—8; Gondolat, szó, stílus. A Könyvtáros IX, 697—8; Ady-émlékek. It. XLVII, 59—65; Túrista. MNy. LV, 133—5; *Smárol, smaci, smalál* stb. és az argó szótárok. MNy. LV, 261—3; Viszolyog. MNy. LV, 417—8; Ultra. MNy. LV, 535—6.

1960

Röpde. MNy. LVI, 378—9; A kamaszkor nagy regénye. Nagyvilág V, 763—8; Die Frühaufklärung in Ungarn. Tschirnhaus—Symposion. Berlin (Klny.).

1961

Thaly, Ballagi, Riedl. It. XLIX, 318—9; A műfordítás tündöklése és nyomorúsága. Nagyvilág VI, 120—5.

1962

Relációs, viszonyulások hanghatások a költői nyelvben. It. L, 96—102.

1963

Hotelszobák lakója (Ady, Verlaine, Porché). ItK. LXVII, 600—1; A nyelvalkotás eszközei. Értékelő szavak. NytudÉrt. 38. sz. 200—13.

1964

II. József és az osztrák reformkatolicizmus. FilK. X, 457—63; Nyelv és hangulat. Bp. 1—297.

Szerkesztője volt a *Széphalom* folyóiratnak (1927—1944), az *Études Françaises* disszertációsorozatnak (1927—1945).

Munkatársa volt az *Encyclopaedia Britannicának*, a párizsi *Encyclopédie*-nek, valamint az *ÉrtSz.*-nak.

Műfordítások

Bourget, Paul, A tanítvány. (Regény) 1919.

Constant de Rebecque, Benjamin, Adolphe. (Regény) 1920.

Gautier, Théophile, A múmia lába. (Kétnyelvű kiadv.) 1920.

Maeterlinck, Maurice, Az eltemetett templom. 1920.

Rolland, Romain, Jean-Christophe. (Regényfolyam több része): A hajnal. 1919.

— Az ifjú. 1924. — A lázadás. (1925?) — Az út vége. (?)

IRODALOM ZOLNAI BÉLÁRÓL

- Király György, Zolnai Béla, Mikes Törökországi leveleinek keletkezéséhez. It. V(1916), 206—8.
- Weber Arthur, Szigligeti Szökött katonájának külföldi elemei. Literarisches Zentralblatt 1916/35.
- Szerb Antal, Irodalom és biedermeier. Nyugat XXVIII(1935), 383—4.
- Joó Tibor, Mikes eszményei. Nyugat XXXI(1938), 72—3.
- Szerb Antal, Szavak sorsa. Magyar Nemzet 1939. okt. 13.
- Z. K., Szóhangulat és kifejező hangváltozás. It. XXVIII(1939), 145.
- Radnóti Miklós, Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Nyugat XXXIII(1940), 220—1.
- Angyal Endre, Zolnai Béla, A magyar biedermeier. It. XXX(1941), 115—6.
- Füsi József, Zolnai Béla, A magyar biedermeier. Vigília VII(1941), 423.
- Vidor Miklós, Zolnai Béla, II. Rákóczi Ferenc. Vigília IX(1943), 394.
- Szerb Antal, II. Rákóczi Ferenc. Nyugat XXXVI(1943), 309—10.
- Martinkó András, Zolnai Béla, Nyelv és stílus. Nyr. 82(1958): 243—6.
- Benkő László, Zolnai Béla 70 éve. MNy. LVI(1960), 416—9.
- Németh G. Béla, Zolnai Béla, Nyelv és stílus. ItK. LXV(1961), 92—6.
- Ruffy Péter, Nyelv és hangulat. Magyar Nemzet 1964. aug. 6.
- Németh G. Béla, Nyelv és hangulat. ItK. LXIX(1965), 373—6.
- Németh G. Béla, Zolnai Béla. ItK. LXXIII(1969), 519—20.
- Baróti Dezső, Zolnai Béla. It. LI/Új f. I(1969), 959—61.
- Engel Károly, Búcsú Zolnai Bélától. Utunk 1969. aug. 1.
- Gy. A., Zolnai Béla. Nagyvilág XIV(1969), 1265.
- Szathmári István, Utolsó búcsú Zolnai Bélától. MNy. LXV(1969), 382—4.
- Madácsy László, Zolnai Béla. Helikon XV(1969), 339.
- Gáldi László, Zolnai Béla. Nyr. 93(1969), 410—2.

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Ling.	= Acta Linguistica
Acta Litt.	= Acta Litterarum ac Scientiarum
AkÉrtő.	= Akadémiai Értesítő
ÁNyT.	= Általános Nyelvészeti Tanulmányok
EPhK.	= Egyetemes Philológiai Közlöny
ÉrtSz.	= A magyar nyelv értelmező szótára
FilK.	= Filológiai Közlöny
It.	= Irodalomtörténet
ItK.	= Irodalomtörténeti Közlemények
KlNy.	= különnyomat
III. Kongr.	= A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai, 1956.
M.	= Zolnai Béla, Mikes eszményei. 1937.
MB.	= Zolnai Béla, A magyar biedermeier. 1940.
MSz.	= Magyar Szemle
Min.	= Minerva
MNy.	= Magyar Nyelv
Msan.	= Magyarosan
MSz.	= Magyar Szemle
Népm.	= Népművelés
NéprNytud.	= Néprajz és Nyelvtudomány
NNy.	= Népünk és nyelvünk
NyHang.	= Zolnai Béla, Nyelv és hangulat. 1964.
NyK.	= Nyelvtudományi Közlemények
NyKk.	= Nyelvművelő kézikönyv I. 1980.
Nyműv.	= Fábíán Pál és Lőrincze Lajos, Nyelvművelés, 1980.
Nyr.	= Magyar Nyelvőr
NySt.	= Zolnai Béla, Nyelv és stílus. 1957.
NytudÉrt.	= Nyelvtudományi Értekezések
I. OK.	= Az MTA I. Osztályának Közleményei
Rec.	= recenzió
StilÚ.	= Szathmári István, A magyar stilisztika útja. 1961.
StilV.	= Fábíán Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc, A magyar stilisztika vázlatja. 1958.
Szh.	= Széphalom
Szkrit.	= színikritika
Társtud.	= Társadalomtudomány

TARTALOM

Curriculum vitae	3
Munkásság	13
Nyelv és stílus	15
Nyelvtudomány és szellemtörténet	16
Eszztétikai szempontok a nyelvtudományban	17
Az idegen szavak	21
A nyelvi kifejezőség formái	27
Körmondat és tiráda	33
Szóhangulat	35
A magyar stílus	39
Irodalomtudomány, összehasonlító irodalomtörténet	43
Mikes és Rákóczi	48
Az írődeák	48
A fejedelem	50
A biedermeier	53
A Széphalom és szerkesztője	55
A stílus művésze, a művész stílusa	68
Kitekintés	72
Zolnai Béla munkássága	78
Irodalom Zolnai Béláról	89
Rövidítések	90